

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 001:62 (091) (575.3)

РАҲИМЗОДА ҚУРБОНАЛӢ НАЗАР

ҲАЁТИ ИЛМИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XII

АВТОРЕФЕРАТ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих
аз рӯйи ихтисоси 07.00.10 – Таърихи илм ва техника (илмҳои
таърих).

Бохтар-2023

Диссертатсия дар кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Данғара омода гардидааст.

Рохбари илмӣ:

Расулиён Қаҳҳор Расул. – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Мушовири илмӣ:

Шамсудинов Файзулло Мамадуллоевич. – доктори илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи таҳлили математикӣ ва муодилаҳои дифференсиалии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муқарризони расмӣ:

Қурбонов Баҳром Раҳмонович, доктори илмҳои таърих, профессор, ноиби ректор оид ба илм ва инноватсия, Донишкадаи ислонии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам-Абуҳанифа

Раҳимова Шаҳноза Каримовна, номзади илмҳои таърих, сардори Раёсати илм ва инноватсияи Донишкадаи кӯҳию металлургии Тоҷикистон

Ташкилоти тақриздиханда: Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ

Ҳимояи диссертатсия 15 сентябри соли 2023, соати 10.00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D. КОА-061 оид ба ҳимояи рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои фалсафа (PhD), доктори ихтисос ва номзади илмҳои таърихи Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (735140, ш. Бохтар, к. Айнӣ, 67) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферат дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи расмӣ МДТ «ДДБ ба номи Носири Хусрав» (www.btsu.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «_____» _____ 2023 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои химия, дотсент

Болтаев М.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамини мавзуи таҳқиқот. Аз ошноӣ бо сарчашмаҳои ҷунӣ, румӣ, арманӣ, чинӣ, тибетӣ, форсӣ-тоҷикӣ, арабӣ ва ғайра бармеояд, ки гузаштагонӣ миллати тоҷик дар радифи чанд миллати мутамаддини дигар дар ташаккул ва тақомули илму фарҳанги ҷаҳон нақши бориз доштаанд. Онҳо аз даврони басо қуҳан натаҳҳо ба илмҳои муҳталиф ошноӣ доштаанд, балки аз поягузори илмҳои гуногун низ будаанд. Ибни Надим дар китоби «Ал-Феҳрист»-аш менависад, ки пеш аз ҳуҷуми Исқандари Мақдунӣ ба Эронзамин дар ин сарзамин илмҳои риёзӣ, ҳунари навиштани арқом, кишоварзӣ, истихроҷ ва истеҳсоли филиз, улуми нучум (астрономия), зуҳури ақидаҳои динӣ ва фалсафӣ роиҷ буд.

Аҷдоди тоҷикон дар радифи дигар халқҳои соҳибтамаддун ихтироъкор ва соҳиби чандин навъи хат ва алифбо мебошанд. Яке аз риштаҳои рушдфтои илм ситорашиносӣ маҳсуб меёбад. Таъсиси яке аз қадимтарин расадхонаҳо дар Систон далели рушди илмҳои нучум, ҷуғрофия ва риёзиёти аҳди Ҳахоманишиён мебошад. Ниёғони мо ҳамчунин яке аз поягузори илмҳои риёзиёт (математика), тиб, муҳандисӣ ва ғайра низ будаанд.

Маҳз ҳамин собиқаи бузурги илмӣ доштани ақвоми ориёитабор, баҳусус тоҷикон буд, ки онҳо бар ҳақ дар ҷаҳон ба ҳайси асосгузори тамаддун ва фарҳанги исломӣ ва ё арабӣ шинохта шудаанд. Маҳз онҳо будаанд, ки дар асрҳои IX-X илму фарҳанг рушди чашмгиреро соҳиб гардид.

Бояд гуфт, ки дар асрҳои XI-XII низ риштаҳои гуногуни илм маҳз тавассути заҳмати донишмандони тоҷик ва осори офаридаи онҳо давраи нашъунамои ҳудро сипарӣ менамуд. Аз ин лиҳоз, мубрамияти мавзуи таҳқиқоти мазкур дар нуктаҳои зерин таҷассум меёбад:

1. Ба авҷи аъло таракқи ёфтани илмҳои дақиқ, баҳусус нучум (астрономия) ва риёзиёт (математика), тавассути осори Кушэри Гелонӣ, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём, Аҳмади Қисравӣ, Шарофуддин Муҳаммади Бухорӣ ва дигарон.

2. Идомаи таракқиёти илми тиб то дараҷае, ки аз ҷаҳор тан бузургтарин пизишкони ҷаҳони асримиёнагӣ, ки ҳамаи онҳо тоҷик буданд, Абуалӣ ибни Сино ва Исмоили Ҷузҷонӣ дар давраи мавриди назари мо зиндагӣ ва эҷод намудаанд.

3. Рушди илмҳои фалсафа тавассути донишмандони бузурге чун Абуалӣ ибни Сино, Муҳаммади Ғаззоли, Носири Хусрав, Ибни Мискавайх, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Фаҳруддини Розӣ ва ғайра.

4. Вусъат ёфтани таърихнависӣ дар дарбори ҳокимони асрҳои XI-XII Чунки ҳамаи подшоҳон мехостанд бартарӣ ва шукӯҳу азамати худ ва хонадони худро нишон диҳанд.

5. Аз ватани аслии худ, яъне Хуросони бузург берун баромадани забони порсии тоҷикӣ ва густариши он то Осиёи Хурд ва сарзамини Ҳинд ва ба забони байналмилалӣ табдил ёфтани он.

6. Густариш пайдо намудани адабиёти порсии тоҷикӣ.

7. Маъмул гардидани истифодаи вожаи «тоҷик» ибтидо дар шакли «тозик» дар муқобили вожаи «турк».

8. Пайдо гардидани доираҳои бузурги илмию адабӣ дар пойтахтҳои давлатҳои мавҷуд дар асрҳои XI-XII.

9. Маҳз дар асрҳои XI-XII бузургтарин осори тиббию фалсафии донишмандони тоҷик, баҳусус Муҳаммад Закариёи Розӣ ва Абуалӣ ибни Сино ба Аврупо сар дароварда, ибтидо ба забони лотинӣ, баъдан ба дигар забонҳои асосии аврупоӣ тарҷума гардида, шухрати ҷаҳонӣ пайдо намудаанд.

10. Шухрати олимони давраи мавриди назари мо то ҷое расида, ки донишманди маъруфи амриқоӣ Чорч Сартон асри ёздаҳро асри Абурайҳони Берунӣ ва Умари Хайём номидааст.

Аз омилҳои манфии, ки ҳоси давраи мавриди назари мо аст, инҳо мебошанд:

1. Олуда гардидани забони порсии тоҷикӣ бо калимаҳо ва ибораҳои туркӣ. Зеро аксари хонадонҳои ҳукуматгари ин давра туркзабону муғулнаҷод буданд.

2. Ворид гардидани вожаҳо ва ибораҳои арабӣ ба забони порсии тоҷикӣ. Чунки дар марказҳои таълимӣ, аз ҷумла «низомия»-ҳо таълим ба забони арабӣ сурат гирифта ва танҳо забони арабӣ тадрис мешуд.

Дарачаи омӯзиши мавзуи илмӣ. Дар омӯзиши паҳлуҳои гуногуни мавзуи мавриди назари мо муҳаққикону донишмандони тоҷик, эронӣ, аврупоӣ, рус ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд. Мо таълифоти онҳоро ба ҷанд даста тақсимбандӣ намудаем. Ба гурӯҳи аввал метавон муҳаққикону донишмандони тоҷик аз

кабили Садриддин Айни¹, Бобочон Ғафуров², Мӯсо Диноршоев³, Нурмухаммади Амиршоҳӣ⁴, Нуъмон Неъматов⁵, Абдусаттор Мухторов⁶, Маҳмадшо Илолов, Абдулхай Комилӣ⁷, Сайфулло Муллоҷонов⁸, Сайфиддин Давлатзода⁹, Аюб Усмонзода¹⁰, Ислон Ғуломов¹¹, Иброҳим Умарзода¹², Абдурасул Сатторов¹³, Сайфиддин Назарзода¹⁴, Муҳаммад Шодиён¹⁵, Баҳром

¹ Айни, С. Шайхурраис Абуалӣ Сино [Матн] / С. Айни. – Душанбе, 2005. – 83 с.

² Ғафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе, 2020. – 976 с.

³ Диноршоев, М. Ибн Сина и его роль в развитии мировой цивилизации [Текст] / М. Диноршоев. – Душанбе, 1980; Ҳамон муаллиф. Матолиби фалсафаи Ибни Сино [Матн] / М. Диноршоев. – Душанбе, 2011. – 407 с.

⁴ Амиршоҳӣ, Н. Маълумотномаи мухтасари муаррихони исломии тоҷик (эронӣ) то замони Мирхонд [Матн] / Н. Амиршоҳӣ // Мирхонд. Равзатуссафо ғӣ сиратил-анбиё ва л-мулки ва л-хулафо. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – С.100-189; Ҳамон муаллиф. Дар дуруҳаи фано ва эҳёи миллати қадим [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – 480 с; Ҳамон муаллиф. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2008. – 815 с. (ҳаммуаллиф)

⁵ Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе, 1989. – 304 с.

⁶ Мухторов, А. Сомониён: замон ва макон [Матн] / А. Мухторов. – Душанбе, 1999. – 288 с.

⁷ Илолов, М., Комилӣ, А. Илм дар замони Рӯдакӣ [Матн] / М. Илолов., А. Комилӣ. – Душанбе, 2008. – 86 с.

⁸ Муллоҷонов, С. “Таърихи Масъудӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ (муруре перомунӣ сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён) [Матн] / С. Муллоҷонов. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 240 с.

⁹ Давлатзода, С.Х. Ақидаҳои Абуалии Сино дар бораи таълимоти беҳдошти иҷтимоӣ ва эпидемиологӣ [Матн] / С.Х. Давлатзода // Аз таърихи илмҳои риёзӣ, табиётшиносӣ ва техникӣ. – Душанбе, 2020. – С.9-14.

¹⁰ Усмонзода, А. Саҳми Абурайҳони Берунӣ дар инкишофи илму техника дар асрҳои миёна [Матн] / А. Усмонзода // “Номаи донишгоҳ”-и ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷамеашиносӣ. – 2022. – №3 (72). – С.55-62.

¹¹ Ғуломов, И. Таърих ва методологияи математика [Матн] / И. Ғуломов. – Душанбе: Маориф, 1999. – 465 с.

¹² Умарзода, И. Айнулқузот [Матн] / И. Умарзода. – Душанбе, 1990. – 112 с.

¹³ Сатторов, А.Э. Педагогические идеи ученых-естествоиспытателей Среднего и Ближнего Востока IX-XVII вв [Текст] / А.Э. Сатторов. – Душанбе: Дониш, 2009. – 173 с.

¹⁴ Назарзода, С. “Аҷоиб-ул-маҳлуқот” ва вожасозии таърихии форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 1999. – 210 с.

¹⁵ Шодиев, М.С. Нравственное воспитание в процессе изучения история математики в контексте идей средневековых персидско-таджикских ученых [Текст] / М.С. Шодиев. – М.: МБА, 2014. – 140 с.

Курбонов¹, Муҳаммадалӣ Нуралӣ, Файзалӣ Комилов², Доро Начот³, Қаҳҳори Расулиён⁴, китоби дастачамъии «История таджикского народа»⁵ ва чанд тани дигарро дохил кард.

Аз ҷумла устод С. Айнӣ китоби худро ба саргузашти Абуалӣ ибни Сино ихтисос додааст.

Н. Амиршоҳӣ дар «Маълумотномаи мухтасари муаррихони исломии тоҷик (эронӣ) то замони Мирхонд»-аш дар бораи зиндагинома ва осори беш аз 40 нафар муаррихони асрҳои XI-XII ва осори онҳо маълумоти мухтасари энциклопедӣ додааст. Ҳамин муаллиф дар китоби «Дар дуруҳаи фано ва эҳёи миллати қадим»-аш доир ба ҳаёту фаёлият ва осори донишмандони улуми исломӣ, фалсафа, тиб, нучум, риёзиёт, физика, химия, таърих, адабиёт ва мусиқии асрҳои XI-XII маълумоти кутоҳи энциклопедӣ, аммо хеле муфид додааст. Н. Амиршоҳӣ ба ҳайси яке аз муаллифони китоби дарсии «Таърихи халқи тоҷик» барои донишҷӯёни мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаёти илмӣ халқи тоҷикро дар асрҳои XI-XII ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

Н. Неъматов дар китоби «Давлати Сомониён» Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Беруниро мансуб ба давраи Сомониён доништа, дар бораи ҳаёт ва фаёлияти онҳо дар 12 саҳифа маълумот додааст.

А. Мухторов дар китоби «Сомониён: замон ва макон» доир ба ҳаёту фаёлияти Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ ва Абусаиди Сичзӣ дар се саҳифа маълумот додааст.

Дар китоби М. Илолов ва А. Комилӣ «Илм дар замони Рудақӣ» доир ба аҳволу осори донишмандони асрҳои XI-XII аз қабиле Абуалӣ ибни Сино, Абулҳасани Насавӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абусаҳли Кӯҳӣ, Аҳмади Сичзӣ, Кушёри Гелонӣ низ пажӯҳиш шудааст.

¹ Курбонов, Б. Аз таърихи инкишофи илми кимиё дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Осиёи Миёна (асрҳои IX-XI) [Матн] / Б. Курбонов. – Душанбе, 2012. – 235 с.

² Нуралӣ, М., Комилов, Ф. Фарҳанги мухтасари ҷаҳонбинӣ [Матн] / М. Нуралӣ, Ф. Комилов. – Душанбе, 2002. – 366 с.

³ Начот, Д. Шайх Абулқосими Гургонӣ [Матн] / Д. Начот. – Душанбе, 1999. – 110 с.

⁴ Расулиён, Қ. Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣ) [Матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе, 2005. – 83 с.

⁵ История таджикского народа [Текст]. – Душанбе, 2013. – Т. III. – 580 с.

Дар китоби С. Муллоҷонов «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ» дар бораи зиндагинома ва осори Абулфазли Байҳақӣ, муҳтавои китоби «Таърихи Масъудӣ» аз қабилӣ сиёсати дохилӣ, даргоҳи девон, ҷуғрофияи сиёсии қаламрави Ғазнавиён, сиёсати хоричӣ, русумоти дарбор, рамзҳои давлатӣ, артиши Ғазнавиён ва дигар паҳлуҳои ҳаёти халқи тоҷик дар аҳди салтанати Ғазнавиён, ки дар «Таърихи Масъудӣ» ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ инъикос шудаанд, пажӯҳиши муфассал ва муфид анҷом дода шудааст. Ҳамин муаллиф, ки китоби Хоча Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ «Таърихи Байҳақӣ»-ро таҳия намудааст, дар сарсухан дар бораи зиндагиномаи Байҳақӣ, муҳтавои ин асари арзишманди таърихро таҳқиқ намудааст.

Китоби «Айнулқузот»-и И. Умарзода ба зиндагинома ва афқору осори файласуфи бузурги халқи тоҷик Айнулқузоти Ҳамадонӣ бахшида шудааст.

Дар китоби С. Назарзода «Аҷоиб-ул-маҳлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ забон ва равиши услуби вожаҳои донишманди тоҷик Аҳмади Тусӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Дар китоби Б. Курбонов «Аз таърихи инкишофи илми кимиё дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Осиёи Миёна» доир ба Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ дар се саҳифа маълумот дода шудааст.

Дар китоби «Фарҳанги муҳтасари ҷаҳонбинӣ»-и М. Нуралӣ ва Ф. Комилов зиндагинома ва осори Абуалӣ ибни Сино, Ибни Мискавайх, Муҳаммадӣ Ғаззоли, Фаҳруддини Розӣ, Муҳаммади Шаҳристонӣ, Абусаид Фазлуллоҳ, Абдуллоҳи Ансорӣ, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, Аҳмади Ғаззоли, Саноии Ғазнавӣ, Абдулқодирӣ Гелонӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Аттори Нишопурӣ низ мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Доро Начот таҳқиқоташро ба зиндагиномаи яке аз шахсиятҳои маъруфи тасаввуфи қарни XI Шайх Абулқосими Гургонӣ ихтисос додааст.

Қ. Расулиён дар китоби «Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣ)» ҳаёту фаъолияти муаррихони асрҳои XI-XII-ро низ таҳқиқ намудааст.

Дар китоби «История таджикского народа» фаъолияти илми Умари Хайём, Муҳаммад Ғаззоли, Муҳаммади

Шахристонӣ, Фахруддини Розӣ, Абусаиди Абулхайр, Носири Хусрав, Низомулмулки Тусӣ ва чанд тан аз донишмандони риштаҳои гуногуни илми асрҳои XI-XII мавриди таҳқику баррасӣ қарор гирифтаанд.

Ба гурӯҳи дуҷум муҳаққиқону донишмандони эронӣ Муҳаммад Найирнурӣ¹, Монук Монуқиён², Нурулло Кисой³, Ҳасан Содиқи Самарчонӣ⁴, Маҳмуди Начмободӣ⁵, Ҳусейн Султонзода⁶, Фазлуллоҳ Ризо⁷, Юнус Кароматӣ⁸, Абулқосим Курбонӣ⁹, Забехуллоҳ Сафо¹⁰, Аббос Қадёнӣ¹¹, Алиакбари Вилоятӣ¹², Саид Содиқи Саччодӣ¹³, Содиқи Оинаванд¹⁴, Парвиз Азкой¹⁵ ва дигарон шомиланд.

Чунончи дар китоби «Саҳми арзишманди Эрон дар фарҳанги ҷаҳон»-и Найирнурӣ хидмати донишмандони эронитабор дар густариши илмҳои тиб, нучум, риёзиёт, физика, химия, фалсафа, таърих ва ғайра бо маълумоти мушаххас нишон дода шудааст.

М. Монуқиён китоби «Дониши кайҳон ва замин дар Эронвич»-ро ба масоили заминшиносӣ (зилзила, боигариҳои зеризаминӣ, физикаи замин) дар таълифоти Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Баҳманёр ибни Марзбон, Носири Хусрав, Абутоҳири Шерозӣ, Абубакри Карачӣ, Муҳаммади Тусӣ, Абусаиди Сичзӣ, Умари Хайём, Абуҳотами Исфизорӣ, Шаҳобиддини Сухравардӣ, Муҳаммади Тифлиси ҷамъааст.

-
1. Найирнурӣ, М. Сөм арзшманди иран дар فرهنگ جهانی [متن] / م. نایرنوری - تهران، ۱۳۷۷. - جلد ۲. - ۱۰۳۱ ص.
 2. مانوکیان، م. دانش کیهان و زمین در ایران وچ [متن] / م. مانوکیان. - تهران، ۱۳۷۶. - ۵۵۱ ص.
 3. کیسای، ن. مدارس نظامی و آثار علمی و اجتماعی آن [متن] / ن. کیسوی - تهران، ۱۳۷۴. - ۳۴۷ ص.
 4. صادق سمرجانی، ح. بهترین تاجیکان [متن] / ح. صادق سمرجانی. - تهران، ۱۳۸۳. - ۲۴۱ ص.
 5. نجم آبادی، م. تاریخ طب در ایران پس از اسلام [متن] / م. نجم آبادی. - تهران، ۱۳۷۰. - ۱۰۲۴ ص.
 6. سلطان زاده، ح. تاریخ مدارس ایران از دوران باستان تا تأسیس دارالفنون [متن] / ح. سلطان زاده - تهران، ۱۳۶۴. - ۵۱۳ ص.
 7. رضا، ف. نگاهی به عمر خیام [متن] / ف. رضا. - تهران، ۱۳۷۹. - ۱۳۵ ص.
 8. کرامتی، یو. کارنامه ایرانیان (بر زمینه ابداعات در ریاضیات، نجوم و گاهشماری) [متن] / یو. کرامتی. - تهران، ۱۳۸۰. - ۲۰۲ ص.
 9. قربانی، ع. زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از قرن سوم تا یازدهم هجری قمری [متن] / ع. قربانی. - تهران، ۱۳۶۵. - ۵۶۳ ص.
 10. صفا ذ. دورنمای از فرهنگ ایران و آثار جهانی آن [متن] ذ. صفا. - تهران، ۱۳۷۹. - ۲۷۲ ص.
 11. قندیانی، ع. تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی در جهان [متن] / الف. قندیانی. - تهران، ۱۳۸۶. - ۳۲۸ ص.
 12. ولایتی، ع. پویا فرهنگ و تمدن اسلام و ایران [متن] / ع. ولایتی. - تهران، ۱۳۸۷. - ج. ۱. - ۱۴۷۳ ص.
 13. سجادی، س. تاریخ نگاری در اسلام [متن] / س. سجادی. - تهران، ۱۳۷۵. - ۱۶۰ ص.
 14. آینه وند، س. علم تاریخ در گسترش تمدن اسلامی [متن] / س. آینه وند. - تهران، ۱۳۷۷. - جلد ۱. - ۶۹۷ ص.
 15. ازکوی، پ. تاریخنگاران ایران [متن] / پ. ازکوی. - تهران، ۱۳۷۳. - ۵۷۹ ص.

Н. Кисой дар китоби «Мадориси низомия ва таъсироти илмӣ ва иҷтимоии он» маводи зиёдеро дар бораи зиндагинома ва фаъолияти илмию таълимии донишмандони риштаҳои гуногуни улуми исломӣ ва адабӣ, ки дар низомияҳои Нишопур, Бағдод, Исфохон, Балх, Марв, Ҳирот ба тадрис машғул будаанд, гирдоварӣ намудааст.

Китоби Ҳ. Самарҷонӣ «Беҳтарини тоҷикон», ки ба ҳаёт ва фаъолияти яке аз чехраҳои бузурги сиёсӣ фарҳангии асри XII Ҳоча Низомулмулки Тӯсӣ бахшида шуда, дар боби мутааллиқ ба фаъолияти низомияҳо доир ба ҳаёту фаъолияти чанд тан аз мударрисони низомияҳои шаҳрҳои гуногун маълумот медиҳад.

М. Начмободӣ дар китоби «Таърихи тиб дар Эрон пас аз ислом» ҳаёт ва фаъолияти чанд тан аз пизишкони машҳури асрҳои XI-XII-ро низ ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

Ҳ. Султонзода дар китоби «Таърихи мадориси Эрон аз аҳди бостон то таъсиси Дор-ул-фунун» доир ба мадрасаҳои асрҳои XI-XII дар шаҳрҳои Омул, Исфохон, Бухоро, Буст, Хатлон, Рай, Сабзавор, Табарон, Ғазнӣ, Гурганҷ, Марв, Нишопур, Озарбойҷон, Омули Табаристон, Чурҷон, Хоразм, Сарахс, Самарқанд, Тӯс, Шероз, Қум, Кошон, Мароға, Вароин, Ҳамадон ва бархе аз устодони онҳо маълумот медиҳад.

Ф. Ризо дар «Нигоҳе ба Умари Хайём» ном китобаш осори илмию адабии ин донишманди энциклопедист ва шуҳрати ҷаҳонӣро таҳқиқ намудааст.

Китоби «Корномаи эронӣ дар заминаи навовариҳои риёзиёт, нучум ва гоҳшуморӣ»-и Ю. Кароматӣ кашфиёти Абусаҳли Кӯҳӣ, Абулҷавд, Абунасри Ирок, Сичзӣ, Карачӣ, Ибни Сино, Берунӣ, Насавӣ, Хозинӣ, Шарафуддини Масъудӣ, Шарафуддини Тӯсӣ ва чанд тан аз донишмандони ин риштаҳоро муаррифӣ намудааст.

Дар китоби «Зиндагиномаи риёзидонони давраи исломӣ аз садаи сеюм то садаи ёздаҳуми ҳиҷрӣ» А. Қурбонӣ зиндагинома ва осори математикҳои тоҷик дар тули нӯҳ аср ба таври қутоҳ муаррифӣ шудааст.

Ба гурӯҳи сеюм муҳаққиқони кишварҳои ғарбӣ ва рус аз кабили Е.С. Кеннеди¹, А. Метс¹, З. Ҳунка², Ҷ. Сартон³, Ҳ.

1. Кеннеди, پژوهش در زیج های دوره اسلامی [متن] / کندی؛ ترجمه محمد باقری. - تهران، ۱۳۷۴. - ۲۳۴ ص.

Калеман⁴, В.Л. Робинович⁵, Г.П. Матвиевская, Б.А. Розенфелд⁶, А.Н. Григорян, М.М. Рожанская⁷, Г.П. Матвиевская⁸, Т. Кристиан⁹ ва дигаронро метавон шомил намуд.

Аз ҷумла Е.С. Кеннеди дар китоби «Пажӯҳиш дар зичҳои давраи исломӣ»-аш дар бораи зичҳои асрҳои XI-XII низ пажӯҳиш намудааст.

Дар китоби З. Хунка «Фарҳанги ислом дар Аврупо» таъсири осори илмии донишмандони тоҷик аз ҷумла Абуалӣ ибни Сино ба Фарб мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҷ. Сартон чилди аввали китоби «Муқаддима бар таърихи илм»-ашро «Аз Ҳомер то Хайём» номида, ҳафт асри илмиро ба номи донишмандони аҳди исломӣ номидааст, ки аз ин ҳафт тан шаш нафараш эронинажоданд. Аз ҷумла нимаи аввали асри ӯздаҳумро «Асри Берунӣ» ва нимаи дуюми асри ӯздаҳумро «Асри Хайём» номгузори кардааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар қорҷӯбаи татбиқи нақшаи дурнамои кори кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Данғара барои солҳои 2018-2022 ба иҷро расидааст.

Тавсифи умумии таҳқиқот

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқ таҳлилу баррасии илмӣ ва ҳамҷонибаи вазъи шохаҳои гуногуни илми тоҷик дар асрҳои XI-XII мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои амалӣ гардидани мақсади асосии таҳқиқ вазифаҳои зерин ба миён гузошта шудаанд:

امتنس ، ع. تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری [متن] / ع. امتنس؛ ترجمه علیرضا زکواتی قراگزلو. - تهران، ۱۳۷۷. - ۶۰۲ ص.

² Хунка, З. Фарҳанги ислом дар Аврупо [Матн] / З. Хунка; баргардони Сайфуллоҳи Муллоҷон. - Душанбе, 2012. - 669 с.

³ سورتان ج. تاريخ علم [متن] / ج. سورتان؛ ترجمه احمد آرام. - تهران، ۱۳۴۶. - ۶۹۴ ص.

⁴ کلمان، ح. ایران و تمدن ایرانی [متن] / ح. کلمن؛ ترجمه حسن انوشه. - تهران، ۱۳۷۵. - ۳۰۹ ص.

⁵ Робинович, В.Л. Алхимия как феномен средневековой культуры [Текст] / В.Л. Робинович. - М.: Наука, 1979. - 391.

⁶ Матвиевская, Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII) [Текст] / Г.П. Матвиевская, Б.А. Розенфельд. - М.: Наука, 1983. - Кн.3. - 372 с.

⁷ Григорьян, А.Т., Рожанская, М.М. Механика и астрономия на средневековом Востоке [Текст] / А.Т. Григорьян, М.М. Рожанская. - М.: Наука, 1980. - 200 с.

⁸ Матвиевская, Г.П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке [Текст] / Г.П. Матвиевская. - Ташкент, 1967. - 341 с.

⁹ کریستین، ت. شیخ ابوالحسنی خرقانی [متن] / ت. کریستین؛ ترجمه روحبخش. - تهران، ۱۳۷۸. - ۲۷۲ ص.

- таҳлили раванди рушди илмҳои гуногун;
- мавриди пажӯҳиш қарор додани ниҳодҳои илмӣ;
- баррасии саҳми олимони дар тақомули улуми дақиқ ва табиатшиносӣ;
- равшанӣ андохтан ба нақши олимони дар тақомули улуми ҷомеашиносӣ;
- ба гардиши илмӣ ворид намудани бархе аз осори ҷопнашудаи донишмандон;
- бо далелҳои муътамад исбот намудани саҳми донишмандони тоҷик дар пешрафти илми ҷаҳонӣ;
- нишон додани таъсири осори донишмандони тоҷик ба эҷодиёти донишмандони Ғарб.

Обекти таҳқиқот муайян намудани вазъи илмҳои табиатшиносӣ ҷамъиятшиносӣ дар асрҳои XI-XII ба ҳисоб меравад.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот асарҳои илмии донишмандони асрҳои XI-XII тоҷик, ки дар риштаҳои илмҳои риёзӣ, нучум, физика, химия, тиб, фалсафа, таърих, улуми исломӣ ва ғайра эҷод намудаанд, маҳсуб меёбад.

Марҳала, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур дар се марҳала гузаронида шудааст:

– марҳалаи якум (солҳои 2017-2019). Интиҳоби мавзӯ ва роҳбари илмӣ; ҷамъоварӣ ва шиносӣ бо сарчашмаву маводи илмӣ вобаста ба мавзӯ; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва нашри мақолаҳо дар самти мавзӯи таҳқиқотӣ; таҳия намудани боби аввали диссертатсия.

– марҳалаи дуюм (солҳои 2019-2021). Супоридани имтиҳонҳои номзадӣ аз ҷанҳои фалсафа ва забони хориҷӣ; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва нашри мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; таҳияи боби дуюми диссертатсия.

– марҳалаи сеюм (солҳои 2021-2022). Иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва нашри мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; баррасии диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи таърихи умумӣ ва Шурои олимони факултети идораи давлат ва ҳифзи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии Данғара; пешниҳоди рисолаи илмӣ барои дифоъ ба Шурои диссертатсионӣ; супоридани имтиҳони номзадӣ аз таҳассус.

Ҷаҳорҷӯбаи хронологии таҳқиқот доираи асрҳои XI-XII-ро фаро мегирад. Сарҳади давраи таҳқиқотӣ аз сукути давлати

Сомониён то ҳамлаи муғул ба Хуросони бузургро фаро мегирад. Дар ин давра ҳаёти илмӣ асосан дар дарбори давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқиён, Ғуриён ва Хоразмшоҳиён ҷараён дошт.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Ба сифати асоси методологии таҳқиқот маҷмуи усулҳои истифода шудаанд, ки дар байни онҳо усулҳои таърихӣ ба амсоли таърихияти илмӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, инчунин усулҳои таҳлили иҷтимоӣ - таърихӣ мавқеи асосиро ишғол менамоянд. Дар диссертатсия муаллиф ба концепсияҳо ва назариёти бисёре аз олимони ватанӣ хориҷӣ, ки таҳқиқоташон бевосита ба мавзуи рисолаи таҳқиқшаванда наздиканд, таъя намудааст.

Пойгоҳи сарчашмаиносии таҳқиқот. Сарчашмаҳои омӯзиши мавзуро метавон ба ду бахш тақсим кард. 1. Асарҳои доир ба илмҳои гуногун таълифнамудаи донишмандони асрҳои XI-XII. Ба ин гурӯҳ муҳимтарин асарҳои донишмандони давраи мавриди назари мо Кӯшери Гелонӣ, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём, Шарофуддин Муҳаммади Бухорӣ, Абдуҷаббори Хучандӣ, Аҳмади Насавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абуҷабри Карачӣ, Абуҷаиди Ямомӣ, Абуҷансури Муваффақ, Исмоили Ҷузҷонӣ, Ибни Балхӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абулфазли Байҳақӣ, Носири Хусрав, Низомулмулк, Ибни Мискавайҳ, Айнулқузоти Ҳамдонӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ ва дигарон шомил мешаванд, ки онҳо дар бобҳо ва фаслҳои гуногун диссертатсия мавриди пажӯҳиш ва баҳсу баррасӣ қарор гирифта, номгӯи онҳо дар рӯйхати сарчашмаҳо оварда шудаанд. Аз ин лиҳоз, аз тавзеҳи осори ин муаллифони ба хоҷаи риоя шудани ҳаҷми диссертатсия худдорӣ менамоем.

Ба гурӯҳи дуюм осори муаррихон ва тазкиранависони асримиёнагии форсу тоҷик ва араб Заҳируддини Байҳақӣ¹, Самъонӣ², Фаридуддини Аттор³, Арӯзии Самарқандӣ⁴, Ибни Қифтӣ⁵, Ёқутӣ Ҳамавӣ⁶, Ибни Халликон¹, Ибни Абуҷаиди²,

¹ظهیرالدین بیہقی. تاریخ بیہقی [متن] / ظ. بیہقی. - تهران، ۱۳۷۷. - ۴۷۳ ص.
²سمعی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد. کتاب الانساب [متن] / سمعی. - بیروت: دور الفکر، ۱۴۱۹ ه.ق. - ۶۸۰ ص.

³فريدالدين عطار. تذكرة الاولياء [متن] / ف. عطار. - تهران، ۱۳۹۳. - ۸۵۴ ص.
⁴ Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола [Матн] / А. Самарқандӣ; бо кӯшиши Худой Шарифов. - Душанбе, 1986. - 180 с.

⁵ابن قفطی. کتاب الاخبار العلماء ابی اخبار حکاما: تاریخ حکما / ابن قفطی. - تهران، ۱۳۴۷. - ۳۲۷ ص.
⁶بیاقوت هموی. معجم البلدان [متن] / ی. هموی; ترجمه ای علینقی منزوی. - تهران، ۱۳۸۰. - جلد ۱. - ۳۷ ص.

Муҳаммади Чувайни³, Мирхонд⁴, Муҳаммад Авфи⁵, Низомулмулк⁶, Закариё Маҳмуди Қазвини⁷, Носируддин Муншии Кирмонӣ⁸, Ибни Исфандиёр⁹, Ҳамдуллоҳи Қазвини¹⁰, Абунастри Чузҷонӣ¹¹, Шабонқорай¹², Ровандӣ¹³, Сафдӣ¹⁴ ва дигарон шомил мешаванд.

Китоби «Таърихи Байҳақ»-и Захируддини Байҳақӣ дар бораи донишмандони асрҳои XI-XII маълумоти боарзиш медиҳад. «Китоб-ул-ансоб»-и Абусаиди Самъонӣ дар шакли фарҳанги алифбоии шаҳсиятҳои маъруфи олами ислом иншо шудааст. Муаллиф пас аз зикри нисба дар бораи рӯзгору осори ашхосе, ки бо он нисба маъруфият доштанд, маълумоти муътамад овардааст. «Тазкират-ул-авлиё»-и Фаридуддини Аттор ба шаклу тариқи тазкира навишта шуда, шарҳи ҳол ва зиндагиномаи 96 тан бузургони тасаввуфро дар бар мегирад. «Китоб ихбор-ул-уламо би ахбор-ил-ҳукамо»-и Ибни Қифтӣ шомили аҳволи 415 тан аз ҳақимон, файласуфон ва олимони дигар риштаҳои илм мебошад. «Муъҷам-ул-удабо»-и Ёкути Ҳамавӣ дар шакли тазкира тадвин шуда, рӯзгор ва намунаҳои осори адибонро дар бар гирифтааст. «Вафаёт-ул-аён»-и Ибни Халликон дар баёни ҳаёт ва фаъолияти

1 ابن خلیکان. وفيات العیان [متن] / ابن خلیکان. - قم، ۱۳۶۴. - ص ۳۶۳.

2 ابن ابی عصبیہ. عیون الانباء فی طبقات اطباء [متن] / ابن ابی عصبیہ. - ۱۳۷۳. - ۴۲۴ ص.

3 محمد جوینی. تاریخ جهانگشای جوینی [متن] / م. جوینی؛ به اهتمام محمد قزوینی. - چاپ سوم. - تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۲. - ج. ۳. - ۵۹۰ ص.

4 Мирхонд. Равзат-ус-сафо фӣ сират-ил-анбиёи ва-л-мулки ва-л-хулафо [Матн] / Мирхонд; бо пешгuftор ва таълиқи хавошии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. - Душанбе: Эр-граф, 2004. - Ҷ.1. - 654 с.

5 محمد عوفی. لباب الالباب [متن] / م. عوفی؛ به كوشش سعید نفیسی. - تهران، ۱۳۳۳. - ۲۰۹ ص.

6 Низомулмулк. Сиёсатнома [Матн] / Низомулмулк; таҳияи матн, пешгuftор, тавзеҳ ва луғат аз А. Ҳочиев. - Душанбе, 1998. - 246 с.

7 ذکریا بن محمد بن محمود قزوینی «آثار البلاد و اخبار العباد [متن] / ز.م. قزوینی؛ ترجمه ی ع.شرفکندی. - تهران، ۱۳۶۶. - ۲۷۱ ص.

8 ناصیرالدین منشی کرمانی. ناسیم و الاسحار من لتایم الاخبار در تاریخی وزرا [متن] / ن.م. کرمانی؛ با تصحیح، مقدمه و تعلیقی میرجلال الدین حسینی اورموی. - چاپ دوم. - تهران، ۱۳۶۴. - ۱۶۰ ص.

9 ابن اسفندیار. تاریخ طبرستان [متن] / ابن اسفندیار؛ به تصحیح عباس اقبال؛ به اهتمام محمد رضائی. - تهران، ۱۳۵۷. - ۵۰۵ ص.

10 حمدالله مصطوفی قزوینی. تاریخی گزیده [متن] / ح.م. قزوینی؛ باجتماع ع.نویسی. - چاپ پنجم. - تهران: امیری کبیر، ۱۳۸۷. - ۸۱۶ ص.

11 جوزجانی، ع. طبقات ناصیری [متن] / ع. جوزجانی. - تهران، ۱۳۲۲. - ۶۱۵ ص.

12 شعبانکاره ای. مجمع الانساب [متن] / شعبانکاره ای. - تهران، ۱۳۶۳. - ۳۷۴ ص.

13 راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. راحت السدور و آیت السرور. تاریخ آل سلجوق [متن] / م.ا. راوندی؛ ترجمه محمد اقبال. - تهران: امیری کبیر، ۱۳۶۴. - ۵۸۵ ص.

14 صلاح الدین صفدی. وافی بی الوفایات [متن] / س. صفدی. - بیروت، ۱۳۷۹. - ۶۴۱ ص.

846 тан аз шахсиятҳои динӣ, сиёсӣ ва илму адаби маъруфи олами ислом аз ибтидои ислом то замони муаллиф буда, шахсиятҳо ба тартиби алифбои арабӣ сабт шудаанд. Муаллиф ба тарҷумаи ҳоли адибон бештар диққат дода, ба таври муфассал аз онҳо ёдоварӣ кардааст. Дар такмил ва таҳзиби ин китоб чандин нафар «зайл»-ҳо таълиф кардаанд, аз қабили Тоҷиддин Абулбоқӣ ибни Абдулмачиди Маккӣ (ваф. 1342), ки дар зайли худ тарҷумаи ҳоли 30 нафари дигарро изофа кардааст, Абулҳасан Аҳмад ибни Ойбек (ваф. 1348) «Зайл»-аш «ал-Вофӣ би-л-вафаёт», Баҳриддини Заркашӣ (ваф. 1392), «Зайл»-аш «Уқуд-ул-чимон» мебошанд. Дар «Уйун-ул-анбо фӣ табақот-ил-атиббо»-и Ибни Абиусайбия шарҳи аҳволи пизишкон ва уламои тиб ба риштаи таҳрир даромада, наздик ба 400 гузориш аз зиндагии пизишконро дар худ дорад. Ва аз он ҷо, ки бархе аз табибони файласуф, мунаҷҷим, риёзидон, табибидон низ будаанд, ин китоб дар таърихи улум низ манбаи боарзише ба шумор меравад. Мирхонд дар муқаддимаи «Равзат-ус-сафо» зери унвони «Зикри шароите, ки дар тадвини таърих аз онҳо чора нест», аз муаррихони асрҳои XI-XII Ҳаким Абуалии Мискавайҳ, Сулаймони Банокатӣ, Саолибӣ, Абулқосим Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Алии Фирдавсии Тӯсӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Шамсулисломи Байҳақӣ, Абулҳусайн Муҳаммад ибни Сулаймон, Хоҷа Абулфазли Байҳақӣ, Аббос ибни Масъуд, Абуисҳоқ ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юнус Баззоз, Муҳаммад ибни Ақили Балхӣ, Абулқосим Муҳаммад ибни Алӣ ибни Маҳмуди Каъбӣ, Абулҳасан Муҳаммад ибни Абулғофири Форсӣ ва осори онҳо ном бурдааст. Бояд гуфт, ки Мирхонд Ибни Мискавайҳ ва Банокатиро дар рафи муаррихони араб ном бурдааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти диссертатсионие пешниҳод мегардад, ки дар боби ҳаёти илмӣ халқи тоҷик дар асрҳои XI-XII таҳқиқоти маҷмӯӣ махсуб меёбад. Илова бар ин, мукаррароти зерини илмӣ низ навғониҳои таҳқиқотро ташкил медиҳанд:

-асарҳои дорои аҳамияти муҳими илмӣ доштаи олимони соҳаи илмҳои риёзӣ ва табиатшиносӣ таҳлил шудаанд;

-муҳимтарин асарҳои донишмандони соҳаи илмҳои ҷамъиятшиносии асрҳои XI-XII мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд;

-бархе аз асарҳои ҷопнашудаи донишмандони ин давра ба гардиши илмӣ ворид карда шуданд;

-ба корҳои илмӣ анҷомдодаи муҳаққиқони ватаниву хориҷие, ки ба мавзуи таҳқиқшаванда марбутанд, баҳои илмӣ дода шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дорои собиқаи тулонии илмӣ будани тоҷикон.
2. Нақши ниҳодҳои илмӣ таълимӣ асрҳои XI-XII дар тақомули илмҳои гуногун.
3. Саҳми донишмандони риштаҳои илмҳои табиатшиносӣ дар рушди илмҳои нучум, риёзиёт, тиб ва ғайра.
4. Хидмати донишмандони тоҷик дар тараққи додани илмҳои ҷомеашиносӣ аз қабилӣ таърих, фалсафа ва ғайра.
5. Нишон додани саҳми донишмандони тоҷик дар пешрафти илмҳои исломӣ.
6. Нишон додан нақши донишмандони тоҷик дар густариши илми ҷаҳонӣ.
7. Таъсири осори донишмандони тоҷик ба донишмандони кишварҳои гуногуни олам.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Диссертатсия дорои аҳамияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ буда, натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар корҳои илмӣ-таҳқиқотии муаррихон ҷиҳати муайян кардани равиҷ, усул ва услубҳои таҳқиқот, ки ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти илмӣ бахшида мешаванд, ёрӣ расонад. Натиҷаи таҳқиқот метавонад, барои анҷом додани таҳқиқоти нав дар омӯзиши таърихи давраи асримиёнагии тоҷик, ҳамчунин, дар дарсҳои лексионӣ ва амалии фанни таърихи халқи тоҷик ба унвони «Курси махсус» дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳури мавриди истифода қарор гирад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Аз дақиқ будани маълумот, басандагии ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқотӣ ва ҳаҷми интишорот бармеояд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ пешниҳод карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Аз рӯйи мазмун ва мундариҷаи худ диссертатсия ба ихтисоси 07.00.10-Таърихи илм ва техника (илмҳои таърих) мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дарачаи илмӣ дар ба даст овардани натиҷаҳо иборат аст аз: таҳқиқ ва мушаххас намудани вазъи ҳаёти илмӣ асрҳои XI-XII ва саҳми донишмандони тоҷик дар густариши илмҳои гуногуни ин давра мутобиқ ба усули

поязузори илми нучум дар давраи садри ислом ба шумор рафта, ин риштаи илмо дар асрҳои IX-X ба авҷи аъло расониданд ва дар асрҳои XI-XII низ ривоч додаанд. Маъруфтарин мунаҷҷимони ин давра Кушери Гелонӣ, Абунаср Мансур ибни Алӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абусаҳли Кӯҳӣ, Умари Хайём, Шарафуддин Масъуди Бухорӣ, Бадеи Устурлобӣ, Абусаиди Санҷарӣ, Абдурахмон Мансури Хозинӣ, Шарафуддин Музаффарӣ Тӯсӣ ва дигарон буда, дар рушди ин илм саҳми болиғ гузоштаанд. Аз ҷумла китоби «Қонун-ул-масоил фи-л-ҳайат ва-н-нучум»-и Абурайҳони Берунӣ донишномаи илми ҳайат (ситорашиносӣ) дар асри XI маҳсуб мешавад. Вай дар ин китобаш натиҷаҳои илми гузаштагонро аз назари интиқодӣ таҳлил намуда, дар аксари масоил дастовардҳои назарӣ ва амалии худро баён намудааст. Аз ҷумла тавсифи ҳаракати апогеи Офтоб бар хилофи ақидаи Птоломей, ҳисоби нисбатан саҳеҳи суръати ҳаракати гирехҳои Мох, қисмати претсессия ва ғайра аз натиҷаҳои ҳуди муаллиф мебошад.

Яке аз хидматҳои бисёр муҳими Абуалӣ ибни Сино дар риштаи илми нучум сохтани асбоби расадии бисёр дақиқ аст. Асбоби расадии Ибни Сино баъдҳо такмил шуда, ба номи Леви Бон Гисос мансуб гашт.

Абусаҳл Бежан ибни Рустами Кӯҳӣ расадхонае сохт, ки дар он асбобҳои расадӣ сохтаи худро насб намуд ва бо онҳо ба қори расад (мушоҳида) пардохт.

Дар илми нучум саҳми Умари Хайём то ба он ҳадде аст, ки тақвими тартибдодаи ӯ саҳеҳтар аз тақвими маъмулии имрӯзаи ҷаҳониён аст. Ҷунончи хатоии солшумории григорианӣ дар 3333 сол ба як шабонарӯз баробар буда, хатоии солшумории тартибдодаи Хайём дар 5082 сол ба як шабонарӯз баробар аст. Аз ин ҷо пайдост, ки тақвими Умари Хайём нисбат ба солшумории имрӯзаи мо ҳафт сония дақиқтар аст.

Дар зербоби дуюми боби аввал, ки - **«Пешрафти илми риёзиёт (математика) дар асрҳои XI-XII»** - унвон дорад, муаллиф ба муаррифии донишмандони илмҳои риёзӣ ва саҳми онҳо дар рушди тақомули ин илм мепардозад. Ба ақидаи муаллиф, дар радифи илми нучум гузаштагонӣ мо ҳамчунин ба ҳайси поязузори илми риёзиёт низ шинохта шудаанд. Бесабаб нест, ки асосгузори шоҳаҳои гуногуни ин илм дар аҳди садри ислом ҳама тоҷикон буданд. Маҳз тавассути осори гаронқадри онҳо илми риёзӣ, ки бо номи «риёзиёти араб» ва «риёзиёти исломӣ» шуҳрат пайдо намуда, ба ҷаҳони Ғарб роҳ ёфт ва шуҳратёр гардид.

Илми риёзии асрҳои XI-XII давоми бевоситаи асрҳои IX-X буда, ситораҳои тобноки худро ба ҷаҳон арза намудааст, ки Кушёри Гелонӣ, Абунаси Ироқ, Умари Хайём, Абулҳасани Насафӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абулҷуд Муҳаммад ибни Лайс, Шарафуддин Масъуди Тӯсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абулҳасани Қойинӣ, Абунаси Мансур, Абусаиди Санҷарӣ, Абуалӣ Каттонии Марвазии Бухорой ва дигарон аз ин қабиланд. Аз ҷумла Кушёри Гелонӣ бори аввал силсилаи ҳисоби шастиро пурра маълум намуда, усулҳои махсуси аз таҳти решаи квадратӣ ва кубӣ баровардани ададҳои кашф кард. Ҳамчунин чандин теоремаҳои тригонометрияи ростхатта ва доиравино исбот намуд.

Абунаси Ироқ дар асри XI ва чандсад сол пеш аз Франсуа Вавид (1540-1603) нахустин бор ба мафҳуми мусалласи кутбӣ ишора кард ва аз он дар соҳти мусаллас бо зовияҳои маълум баҳра бурдааст. Вай ҳамчунин муодилаҳои дараҷаи сеумро ҳал намудааст.

Абулҳасани Насавӣ дар китоби «Мукамал дар бораи ҳисоби ҳиндӣ» усули соддатарини аз решаҳои квадратӣ ва кубӣ баровардани ададро пешниҳод карда, ки риёзидонони аврупоӣ П. Руффини соли 1804 ва У. Гарнер соли 1819 онро такмил доданд.

Яке аз хидматҳои бузурги Абурайҳони Берунӣ дар илми риёзиёт таълифи аввалин китоби мустақили тригонометрияи куравӣ мебошад. Китоби «Мақолиду илм-ул-ҳайат» («Калидҳои дониши ҳайат») бе ҳеҷ шакку тардид нахустин мусалласоти (тригонометрияи) куравӣ аст. Зеро донишмандони то аҳди Берунӣ ҳамеша дар осори худ мусалласоти куравиро ба унвони мабҳасе аз илми нучум ва ҳайат баён мекарданд. Вай дар китоби «Мақолиду илм-ул-ҳайат» аввалин бор мусалласоти (тригонометрияи) куравиро ҳамчун як илми алоҳида ба низом даровард. Ҳамчунин дар илми риёзиёт (математика) ҷорӣ намудани силсилаи ҳисоби даҳиро низ ба Абурайҳони Берунӣ нисбат додаанд.

Абулҷуд Муҳаммад ибни Лайс дар илми ҳандаса нахустин касе буд, ки роҳи ҳалли илми тасвири ҳафтпаҳлуии мунтазамро (расми ҳафтзильии мунтазам)-ро ёфт. Таҳлили алгебравии равиши нуҳпаҳлуии мунтазам ва ҳалли муодилаи дараҷаи чаҳорум низ ба дасти Абулҷуд анҷом шудааст.

Умари Хайём дар осори риёзиаш ба таҳқиқи геометрии муодилаҳои алгебравӣ пардохта ва аз 14 навъи муодилаҳои дараҷаи сеум дувоздаҳтои онҳоро кашф кард. Вай дар таърихи илми математика бори аввал пешниҳод кард, ки муодилаҳои дараҷаи сеум тавассути радикалҳои квадратӣ, яъне ба воситаи паргор ва чадвал

умуман ҳал карда намешаванд. Ин ақидаи ӯро олими аврупоӣ П.Л. Вантсон пас аз 800 сол исбот намуд.

Шарафуддин Масъуди Тӯсӣ дар китоби «Қабр ва муқобала» бехтарин дастабандии муодилаҳои дараҷаи сеумро дар замони худ ва ҳалли адабии ҳамаи ҳолатҳои онро ироа додааст.

Дар зербоби сеюми боби якуми диссертатсия - **«Вазъи илмҳои физика ва химия»** - муаллиф менигорад, ки дар асрҳои XI-XII доир ба илми физика ё илми табиӣ як зумра донишмандони сатҳи гуногун асарҳо офаридаву дар рушду нумуи нисбии он саҳм гузоштаанд. Аз миёни онҳо метавон тибқи хронология аз Абусаҳл Рустами Кӯҳӣ, Муҳаммади Карачӣ, Ибни Ҳайсам, Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абусаид ибни Бахтишӯъ, Баҳманёр ибни Марзбон, Абуабдуллоҳ ибни Юсуфи Чаёнӣ, Абусаҳл ибни Яҳёи Ҷузҷонӣ, Исмоили Исфизорӣ, Умари Хайём, Абдурахмон Мансури Хозинӣ, Юсуфи Хоразмӣ ва дигарон ном бурд. Ҷунончи Абусаҳл ибни Рустами Кӯҳӣ дар радифи риёзидон ва мунаҷҷими тавоно будан, дар илми физика роҷеъ ба маркази вазнинӣ рисолаҳои таълиф намудааст.

Абурайҳони Берунӣ дар радифи Закариёи Розӣ метавон яке аз поягузориҳои физикаи амалӣ дар асрҳои миёна донист. Ӯ дар роҳи муайян намудани вазни ҳоси ҷисмҳо ба дастовардҳои ҷашмгир ноил гашта, натиҷаҳои ба даст овардаи вай аз натоқи имрӯза, ки бо дастгоҳҳои дақиқтар ва техникаҳои ҷадид ба даст омадааст, тафовути хеле кам дорад. Бояд таъкид намуд, ки Берунӣ нахустин шуда дар таърихи илм амалияи тарзи озмоиши таҷрибаҳои амалиро ба миён гузошта, тавонист, ки ба воситаи асбоби ихтироънамудаи худ фузулоту гавҳарҳоро то дараҷае тасниф кунад, ки аз нишондодҳои илмии замони ҳозира кам фарқ мекунад.

Абдурраҳмони Хозинӣ тарозуе хос сохта буд, то ба он вазни маҳсули ҷисмҳо ва мизони ғашӣ ва фулузоти камбаҳотар маҳлут дар як шайи зарринро битавонад маълум кунад. Бисёр нишондодҳои, ки Хозинӣ дар китоби «Мизон-ул-ҳикма» овардааст, баъдан дар Аврупо ва дигар манотиқи пешрафтаи илми ҷаҳон собит сохтаанд.

Диссертант дар зербоби мазкур менависад, ки аз миёни донишмандони ин давра Абуабдуллоҳи Нотилӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Ибни Мискавайҳи Розӣ, Муҳаммад ибни Абдулмалики Хоразмӣ Косӣ, Шаҳриёр ибни Шаҳриёри Форсӣ ва чанд тани дигар доир ба паҳлуҳои гуногуни илми химия таҳқиқ намудаву осоре ба ёдгор гузоштаанд. Аз ҷумла Абулқосим Муҳаммади Хоразмӣ дар «Китобу айн-ус-сонийи ва авн-ус-санати»

ном асараш бори аввал дар таърихи илми химия ба вазни модда дар таҷрибаи химиявӣ аҳамияти ҷиддӣ ва маҳсус додааст.

Зербоби чаҳоруми боби аввал - «**Илми тибби тоҷик дар асрҳои XI-XII**» - ба таҳқиқ ва таҳлили вазъи илми тибби давраи мавриди таҳқиқ бахшида шудааст. Ба ақидаи муаллиф, тибби тоҷикон, ки аз китоби энциклопедии «Авесто» сарчашма мегирад, дар асрҳои XI-XII ба авҷи аълои худ расида буд. Аз миёни чаҳор нафар донишмандони бузурги тибби асримиёнагии чаҳон: Муҳаммад Закариёи Розӣ, Алӣ ибни Аббоси Мачусӣ, Абуалӣ ибни Сино ва Исмоили Ҷузҷонӣ, ки ҳамаи онҳо тоҷик буданд, ду нафарашон, яъне Ибни Сино ва Исмоили Ҷузҷонӣ дар давраи мавриди назари мо эҷод намуда, шухрати чаҳонӣ касб кардаанд. Дар радифи ин ду тан ҳамчунин Абурайҳони Берунӣ, Абусаиди Ямомӣ, Абумансури Муваффақ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Юсуфи Илоқӣ, Алӣ ибни Исои Каҳол, Абусаҳли Ҷурҷонӣ, Абуубайди Ҷузҷонӣ ва бисёр дигарон дар рушди илми тибби ин давра саҳми болиғ гузоштаанд. Аммо дурахшонтарини онҳо олими энциклопедисти тоҷик Абуалӣ ибни Сино буд.

Илми тибби давраи манзури назари мо ва умуман тибби асримиёнагиро наметавон бидуни кашфиёти Абуалӣ ибни Сино ва Исмоили Ҷузҷонӣ тасаввур кард. Аз ҷумла Сино дар осори гаронқадри тиббии худ дастовардҳои тибби қадими ҳиндуҳо, юнониён ва ниёкони худро ҷамъбаст намуда, бо кашфиёти ҷадиди худ ғанӣ гардонид. Вай дар ихтирои бисёре аз паҳлуҳои гуногуни илми пизишкӣ аввалин ва ё яке аз аввалинҳо буд. Ҷунончи вай аз нахустин пизишконе аст, ки сохти дурусти чашмо муайян кардааст. Сирояткунанда будани бемории обила (гул, чечак)-ро муайян намудааст. Фарқи байни бемориҳои вабо, тоун, ҷузъм (маҳав), дорулфил, зотулҷанб (варами пардаи шуш) ва зотурриё (варами шуш)-ро муқаррар кардааст. Аломатҳои бемории қанд (диабет)-ро ба таври возеҳ баён намуда, менингитро ҳамчун бемории маҳсус - варами пардаи мағзи сар муайян кардааст. Вай нахустин қошифи микробҳо ва ихтироъкори усули дардшиносии перкуссия (ангуштзанӣ), ҳамчунин санҷиши набз, профилактика (пешгирӣ намудани бемориҳо) ва роҳҳои табобати онҳо мебошад. Ӯ ба ҳайси поягузори илмҳои геронтология (солхӯрдагӣ), физиотерапия, таълимот дар бораи пиротерапияи сирояткунанда, тавсифкунандаи варами меъда, усулҳои бавлшиносӣ, табибиносии шинохта шудааст. Дар илми ҷарроҳӣ низ кашфиёти бузург намудааст. Ибни Сино аввалин пизишк дар чаҳон аст, ки ҷарроҳии бемории саратон (рак)-ро анҷом дода, тарзи онро тасвир намудааст. Дар рушди

илмҳои дорушиносӣ (фармакалогия), дорусозӣ (фарматсевтика), муайян намудани хосияти дардҳо (фармакогнозия) саҳми болиғ гузошта, беш аз 800 навъи доруро тавсиф намуда, 70 навъи доруи ихтироънамудаи ӯ имрӯз ҳам дар низоми тибби ҷаҳонӣ мавриди истифода қарор доранд. Вай дар ҷаҳон аввалин донишмандест, ки доир ба муолиҷаи дил бо номи «Адвийат-ил-қалбия» китоб навиштааст.

Исмоили Ҷузҷонӣ дар ҳудуди беш аз 1000 сол пеш дар мавриди пизишкӣ андешаҳои пеш ронда, ки ҳанӯз ҳам қобили қабуланд. Аз ҷумла вай аввалин шуда дар илми тиб собит намуд, ки бузург шудани ғадудҳои сохти зери пӯсти бадан гоҳҳо ба таппиши шиддадноки дил саҳт вобастааст, ки дар илми имрӯза бо номи тиротоксикоз маълум аст. Вай ҳамчунин бори аввал ин масъаларо ба миён гузошт, ки баъзе бемориҳо бо якдигар муҳолифанд ва бад-ин сабаб метавон якеро ба воситаи дигаре муолиҷа кард. Ҷунончи дар тибби имрӯз баъзе бемориҳои фалачро ба воситаи табларзаи гузаранда табобат мекунад.

Боби дуҷуми диссертатсия - «**Вазъи илмҳои ҷомеашиносӣ**» - аз се зербор иборат аст. Дар зербори аввал - «**Рушди таърихнависӣ**» - унвонҷӯӣ менависад, ки дар асрҳои XI-XII дар радифи дигар илмҳои табиатшиносию ҷамъиятшиносӣ илми таърихнависию тоҷик низ аз рушди нисбӣ бархӯрдор буд. Дар тули ин ду аср дар марказҳои муҳими илмию фарҳангии Эронзамин, минҷумла тахтгоҳҳои подшоҳону ҳокимон осори муҳими таърихӣ таълиф гашта, ки хушбахтона теъдоде аз онҳо то ба имрӯз расидаанд. Ин осорро тибқи мазмуну муҳтавояшон метавон ба тариқи зайл дастабандӣ кард:

1. Таърихи умумӣ ва ё таърихи ҷаҳон.
2. Таърихи минтақаҳо ва шаҳрҳо.
3. Таърихи хонадонҳо ва ё як хонадони ҳукуматга.
4. Таърихи динҳо, мазҳабҳо ва фирқаҳо.
5. Таърихи бузургони шуғлҳои гуногун.
6. Сафарномаҳо ва ғайра.

Дар миёни осори таърихии ин давра «Тачориб-ул-умам»-и Ибни Мискавайх, «Таърихи ғурар-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ, «Таърихи Яминӣ»-и Утбӣ, «Осор-ул-бокия»-и Абурайҳони Берунӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Китоб-ул-ансоб»-и Самъонӣ ва ғайра мавқеъ ва манзалати хос доранд.

Дар зербори дуҷуми боби дуҷум - «**Илмҳои фалсафа ва таҳаввулот дар афкори файласуфон**» - муаллиф ба баҳсу баррасӣ дар атрофи мавқеи илми фалсафа дар асрҳои XI-XII ва нақши бархе аз

файласуфону осори онҳо дар таърихи фалсафа мепардозад. Диссертант менависад, ки дар ин давра дар таърихи фалсафаи тоҷик мактабҳо, равияҳо, чараёнҳо ва ҷаҳонбинӣҳои гуногун аз қабилӣ фалсафаи машоъ, калом, муътазила, ашъария, тасаввуф, ишрок, исмоилия ва ғайра вучуд доштанд, ки мутафаккирони он замон пайрави ин чараёнҳои мухталиф буданд. Фалсафаи асрҳои XI-XII-ро наметавон бидуни ном ва осори мондагори Абуалӣ ибни Сино, Муҳаммади Ғаззоли, Умари Хайём, Ибни Мискавайх, Фахруddини Розӣ, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, Шаҳобуддини Суҳравардӣ, Носири Хусрав, Муҳаммади Шаҳристонӣ, Абулҳасани Баҳманёр ва чанд тани дигар тасаввур кард, ки таълимоти ҳар кадоми онҳо як ҷаҳоне ҳаст ба худ хос.

Аз ҷумла таълимоти фалсафию ахлоқии Ибни Мискавайҳи Розӣ касро ба хулосае меоварад, ки инсон бояд дар назди рафтору кирдори хеш ҷавобгӯ бошад. Дар бораи эътибори таълимоти фалсафии Абуалӣ ибни Сино дар аврупои асримиёнагӣ муҳаққиқи фаронсавӣ Гуашон дар китоби «Фалсафаи Ибни Сино ва нуфузи он дар Аврупои қуруни вусто»-и худ (1941) чунин менависад: Дар асрҳои миёна ягон асари мутафаккирони моро наметавон ном гирифт, ки муаллифаш муносибати худро ба фалсафаи Ибни Сино муайян накарда бошад. Таълифоти фалсафии ононро ҳар қадар амиқтар омӯзем, ҳамон қадар боварӣ ҳосил мекунем, ки Ибни Сино нафақат манбаи илҳом, балки яке аз муаллимони тафаккури эшон будааст. Буалӣ аз он ашхоси нодиру муътабаре буд, ки ба ӯ Мағрибзамин баъд аз сари Августини Саид, Арасту, Бонавтурга ва Иоани Дамаскин истинод мекард. Микёси таъсири ғоявии назарияҳои ӯ чунон бузург буд, ки гуфтан душвор аст, ки агар Ибни Сино намебуд, афкори илмию фалсафии ғарбиён дар асрҳои миёна чи гуна чараён мегирифт.

Зербоби сеюми боби дуюм - «**Саҳми тоҷикон дар пешрафти илмҳои исломии асрҳои XI-XII**» - ба таҳқиқи нақши донишмандони тоҷик дар густариши улуми исломӣ ихтисос дода шудааст. Дар робита ба ин масъала, муаллиф менависад, ки мардуми ориёинаҷод, минҷумла тоҷикон дар густариши улуми исломӣ (фикҳ, тафсири ҳадис, калом) аз оғози паҳн гардидани ислом ва дар асрҳои XI-XII бехтарин ва бузугтарин хидматро кардаанд, ки чунин хидматро ҳатто арабҳо накардаанд. Ба қавли муаллифи китоби «Саҳми арзишманди Эрон дар фарҳанги ҷаҳон», онҳо буданд, ки ҳатто дар илми ҳадис ва тафсири Қуръони маҷид беш аз арабҳо заҳмат кашидаанд ва тамаддуни исломиро азамат ва ҷалол бахшиданд. Бештари

донандагони ҳадис эронитабор буданд ва ё аз лиҳози забон ва маҳди тарбият эронитабор ба шумор мерафтанд ва ҳамчунин тамоми олимони калом ва муфассирони Қуръон низ эронитабор буданд.

Дар тули давраи мавриди назари мо низ донишмандони тоҷик дар риштаҳои гуногуни улуми исломӣ осори гаронбаҳое офарида, дар рушду тавсеаи илмҳои исломӣ ва ҳуди дини ислом саҳми бузург гузоштаанд.

Аз миёни садҳо китобе, ки доир ба масоили мухталифи илмҳои исломӣ таълиф шудаанд, метавон аз осори Абуҳайёни Тавҳидӣ «Ал-муқобасот», Абунасири Сарроҷ «Ал-ламаъ фи-т-тасаввуф», Ибни Фурак «Табақот-ул-мутақаллимин», Ҳокими Нишопурӣ «Маърифату-улум-ул-ҳадис», Наср ибни Абулайси Самарқандӣ «Китоб-ул-фиқҳ-ул-кабир», Насируддин Муҳаммади Самарқандӣ «Китоб-ул-эхқок», Абулмалики Чувайнӣ «Тафсир-ул-Қуръон», Абдулҳолики Ғиждувонӣ «Маслак-ул-орифин», Ибни Шахрошуб «Ал-масолиб», Бурҳониддини Марғинонӣ «Ал-ваҷиз» ва дигаронро ном бурд.

Аз назари муаллиф саҳмгузори донишмандони тоҷик дар рушду нумуи илмҳои исломӣ аз чанд тариқ сурат гирифтааст. 1. Таҳияи тафсирҳои гуногуни Қуръони шариф. 2. Таълифи осори мондагори илмӣ доир ба илмҳои исломӣ. 3. Тадриси илмҳои исломӣ дар мадрасаҳои «Низомия»-ҳо ва ҳуди «Низомия»-ҳо. 4. Ба дини ислом даъват намудани қавму қабилаҳои туркзабону муғулнаҷод ва исломро пазируфтани онҳо тавассути тоҷикон, ки ин баҳс ҳеҷ ҷои шакку шубҳа надорад, чунки беш аз ҳазор сол ин ҷониб онҳо намозро ба забони тоҷикӣ мегузоранд.

Хулоса

1. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия. Пас аз омузишу пажӯиш ва таҳлилу баррасии паҳлуҳои гуногуни мавзуи диссертатсионӣ бо истифода аз сарчашмаҳо ва адабиёти мухталиф метавон чунин натиҷагирӣ кард:

1. Илми нучум (астрономия), ки дар таърихи халқи тоҷик собиқаи хеле тулонӣ, пурбор ва арзишманде дорад, дар асрҳои XI-XII низ пешрафт ва дастовардҳои бузургеро соҳиб гардида, тавассути осори гаронқадри мунаҷҷимони тоҷик дар ҷаҳони асримиёнагӣ шухрати бузург пайдо намуд.

Бо дастури вазири донишманди тоҷик Низомулмулки Тӯсӣ дар расадхонаи Исфохон гурӯҳе аз мунаҷҷимон бо сарвари олими энциклопедисти тоҷик Умари Хайём дар асоси нишондодҳои дақиқи нучумӣ тақвими нави солшуморино тартиб

доданд. Онҳо ба он муваффақ шуданд, ки тули дақиқи солро 365 рӯзу 5 соату 49 дақиқаву 15 сонияву 48 робеъа муайян кунанд. Солшумории онҳо шамсӣ буд ва ҳар сол аз 1-уми фарвардин (Наврӯз) шуруъ мешуд. Ин ислоҳот бо номи солшумории яздигурдӣ аз 16 мартӣ соли 1079 ба расмият даромад. Ва бояд гуфт, ки ин тақвим яке аз дақиқтарин тақвимҳо дар илми ҷаҳонӣ маҳсуб мегардад. Чунончи ин тақвим дар 5082 сол як шабонарӯз хатоӣ дорад. Ҳол он ки тақвими григорианӣ, ки дар ҷаҳони имрӯз мутадовил аст, дар 3333 сол як шабонарӯз хатоӣ дорад. Тақвими тартибдодаи онҳо нисбат ба солшумории имрӯзаӣ мо 7 сония дақиқтар аст.

Абурайҳони Берунӣ ба таълифи китоби «Таҳдиду ниҳоёт-ил-амокин-ли-тасҳеҳи масофат-ил-масокин» геодезиаро ба илми мустақил табдил дод. Китоби «Қонуни Масъудӣ»-и ӯ донишномаи (энциклопедия)-и илми ҳайат дар асри XI маҳсуб мешавад.

Яке аз хидматҳои бисёр муҳими Абуалӣ ибни Сино дар риштаи илми нучум сохтани асбоби расадхонаи бисёр дақиқ аст. Асбоби расадии ӯ баъдҳо тақмил шуда, ба номи Леви Бон Гисос мансуб гаштааст. Абусаҳли Кӯҳӣ расадхонае сохт, ки дар он асбобҳои расадии сохтаи худро насб намуда, бо онҳо ба кори расад пардохт. Бадеъи Устурлобӣ дар сохтани асбобҳои нучумию расадӣ аз қонунҳои хандасӣ истифода менамуд. Яке аз устурлобҳои сохтаи ӯ дар осорхонаи Донишгоҳи Йели Коннектикути ИМА ниғаҳдорӣ мешавад.

2. Муҳимтарин дастовардҳои донишмандони тоҷик дар риштаи риёзиётро метавон чунин хулоса кард: Кушёрӣ Гелонӣ бори аввал дар ҷаҳон силсилаи ҳисоби шастиро пурра маълум намуда, усулҳои маҳсуси аз таҳти решаи квадратӣ ва кубӣ баровардани ададҳои кашф намуд.

Абунасири Ироқӣ чандсад сол пеш аз Франсуа Вапиди аврупой (1540-1603) нахустин бор ба мафҳуми мусалласи кутбӣ ишора карда, аз он дар сохти мусаллас бо зовияҳои маълум баҳра бурдааст.

Абулҳасани Насавӣ усули содатарини аз решаҳои квадратӣ ва кубӣ баровардани ададҳои пешниҳод карда, ки риёзидонони аврупой П. Руффини дар соли 1804 ва У. Гарнер дар соли 1819 онро тақмил додаанд.

Абурайҳони Берунӣ дар улуми риёзиёт нахустин китоби мустақили тригонометрияи куравиро дар ҷаҳон бо номи

«Мақолиду илм-ил-хайат» («Калиди дониши ҳайат») таълиф намуд.

Умари Хайём дар осори риёзиаш ба таҳқиқи геометрии муодилаҳои алгебравӣ пардохт ва аз 14 навъи муодилаҳои дараҷаи сеюм 12-тои онҳоро кашф кардааст. Вай дар таърихи илми математика бори аввал дар ҷаҳон пешниҳод кард, ки муодилаҳои дараҷаи сеюм тавассути радикалҳои квадратӣ, яъне ба воситаи паргор ва чадвал умуман ҳал намешаванд.

3. Донишмандони тоҷик дар рушду такомули илмҳои физика ва химия низ саҳми болиғ гузоштаанд. Чунончи, Ибни Ҳайсам дар таърихи илми ҷаҳонӣ ба ҳайси яке аз поягузори илми оптика шинохта шудааст.

Абурайҳони Беруниро дар радифи Закариёи Розӣ метавон яке аз поягузори физикаи амалии асримиёнагӣ донист. Вай дар самти муайян намудани вазни хоси ҷисмҳо ба дастовардҳои ҷашмгир ноил гашта, натиҷаҳои бадастовардаи ӯ аз натиҷаҳои имрӯза, ки бо дастгоҳҳои дақиқтар ва техникаҳои ҷадид ба даст омадааст, тафовути хеле кам дорад. Бояд гуфт, ки Абурайҳони Берунӣ нахустин шуда дар таърихи илми ҷаҳонӣ амалияи тарзи озмоиши таҷрибаҳои амалиро ба миён гузошт ва тавонист, ки ба воситаи асбоби ихтироънамудаи худ филизоту гавҳарҳоро то дараҷае тасниф кунад, ки аз нишондодҳои илмии замони ҳозира кам фарқ мекунанд.

Абуалӣ ибни Сино ба ҳайси яке аз асосгузори мафҳумҳои «импульс» ва «инертсия» дар илми физика шинохта шуда, вай ҳамчунин дар категорияи вақт якҷоя будани модда ва ҳаракати онро бори аввал дар ҷаҳон ба миён гузоштааст. Яъне ҷудоии ҳаракатро аз замону макон рад кардааст.

Абулқосим Муҳаммади Хоразмӣ дар «Китобу ан-ис-санъат ва ан-ус-синоат» ном асараш бори аввал дар таърихи илми химия ба вазни модда дар таҷрибаи химиявӣ диққати ҷиддӣ ва махсус додааст.

4. Илми тибби тоҷикон, ки аз китоби энциклопедии «Авесто» сарчашма мегирад, дар асрҳои XI-XII ба авҷи аълои худ расида буд. Аз миёни ҷаҳор нафар донишмандони бузурги тибби асримиёнагии ҷаҳон: Муҳаммад Закариёи Розӣ, Алӣ ибни Аббоси Мачусӣ, Абуалӣ ибни Сино ва Исмоили Ҷузҷонӣ, ки ҳамаи онҳо тоҷик буданд, ду нафарашон, яъне Абуалӣ ибни Сино ва Исмоили

Ҷузҷонӣ дар давраи мавриди назари мо асар офарида, шуҳрати ҷаҳонӣ касб намудаанд.

Абуалӣ ибни Сино дар ихтирои бисёре аз паҳлуҳои гуногуни илми пизишкӣ аввалин ва ё яке аз аввалинҳо дар ҷаҳон буд. Вай аз нахустин пизишконе аст, ки сохти дурусти чашмо муайян кардааст. Аломатҳои бемории қанд (диабет)-ро ба таври возеҳ баён намуда, менингитро ҳамчун бемории махсус - варами пардаи мағзи сар муайян кардааст. Абуалӣ ибни Сино нахустин пизишк дар ҷаҳон аст, ки ҷарроҳии бемории саратон (рак)-ро анҷом дода, тарзи онро тасвир намудааст. Вай дар ҷаҳон аввалин донишманде аст, ки доир ба муолиҷаи дил бо номи «Ал-адвият-ул-қалбия» китоб навиштааст.

Исмоили Ҷузҷонӣ дар ҳудуди беш аз 1000 сол пеш дар мавриди пизишкӣ андешаҳои пеш рондааст, ки ҳанӯз ҳам қобили қабуланд. Аз ҷумла вай аввалин шуда дар илми тибби ҷаҳон собит намуд, ки бузург шудани ғадудҳои сохти зери пӯсти бадан гоҳҳо ба таппиши шиддатнокӣ дил саҳт вобастааст, ки дар илми имрӯза бо номи тиротоксикоз маълум аст.

5. Дар тули асрҳои XI-XII дар марказҳои муҳимми илмию фарҳангии Эронзамин, азҷумла тахтгоҳҳои подшоҳону ҳокимон осори муҳимми таърихӣ таълиф гашта, ки хушбахтона, теъдоди зиёде аз онҳо то ба рӯзгори мо расидаанд. Ин осори гаронмояро тибқи мазмуну муҳтавояшон метавон чунин дастабандӣ кард: таърихи умумӣ ва ё таърихи ҷаҳон, таърихи минтақаҳо ва шаҳрҳо; таърихи хонаводаҳо ва ё як хонадони ҳукуматгар; таърихи динҳо, мазҳабҳо ва фиркаҳо; таърихи бузургони шуғлҳои гуногун; сафарномаҳо ва ғайра.

Дар миёни ин асарҳо «Таҷориб-ул-умам»-и Ибни Мискавайҳи Розӣ, «Ғура-ус-сияр»-и Абумансури Саолибии Нишопурӣ, «Таърихи Яминӣ»-и Абунасири Утбӣ, «Осор-ул-бокия»-и Абурайҳони Берунӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Абусаиди Гардезӣ, «Китоб-ул-Ҳинд»-и Абурайҳони Берунӣ, «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва чанд тани дигар ҷойгоҳ ва шуҳрати эътибори хосро соҳибанд. Аз ҷумла, дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, ки ба забони порсии тоҷикӣ таълиф шудааст, бори аввал дар таърихнигории давраи ислонии халқи тоҷик вожаи тоҷик дар шакли «тозик» истифода шуда, муаллифи ин китоби арзишманд худро бо ифтихор тоҷик гуфтааст.

6. Дар давраи мавриди назари мо дар риштаи улуми фалсафа мактабҳо, равияҳо, чараёнҳо ва ҷаҳонбинӣҳои гуногун аз қабилӣ фалсафаи машшоъ, фалсафаи калом, муътазила, ашъария, фалсафаи тасаввуф, фалсафаи ишроқ, фалсафаи исмоилия ва ғайра вучуд доштанд, ки мутафаккирони он замон пайрави ин чараёнҳои мухталиф буданд. Фалсафаи асрҳои XI-XII-ро наметавон бидуни ном ва осори мондагори Абуалӣ ибни Сино, Муҳаммади Ғаззоӣ, Умари Хайём, Ибни Мискавайх, Фахруддини Розӣ, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Носири Хусрави Кубодиёнӣ, Муҳаммади Шаҳристонӣ ва чанд тани дигар тасаввур кард, ки таълимоти ҳар кадоми онҳо як ҷаҳоне буданд ба худ хос.

7. Мардуми ориёинаҷод, азҷумла тоҷикон дар густариши илмҳои исломӣ (фикҳ, тафсир, ҳадис, калом) аз оғози паҳн гардидани ислом ва дар давраи мавриди назари мо низ беҳтарин ва бузургтарин хидматро кардаанд, ки чунин хидматро ҳатто арабҳо накардаанд. Ба қавли муаллифи китоби «Саҳми арзишманди Эрон дар фарҳанги ҷаҳон», онҳо буданд, ки ҳатто дар илми ҳадис ва тафсири Қуръони маҷид беш аз арабҳо заҳмат кашиданд ва тамаддуни исломиро азамат ва ҷалол бахшидаанд. Бештари донандагони ҳадис эронитабор буданд ва ё аз лиҳози забон ва маҳди тарбият эронитабор ба шумор мерафтанд ва ҳамчунин, тамоми олимони калом ва муфасссирони Қуръон низ эронитабор буданд ва ба ҷуз эронитаборон ба ҳифз ва тадвини илм қиём накард ва аз ин рӯ, мисдоқи гуфтори Паёмбар (с) падида омад, ки фармуд: «Агар дониш бар гардани осмон даровезад, қавме аз мардуми поре бад-он ноил меоянд ва онро ба даст меоваранд». Дар гули асрҳои XI-XII низ донишмандони тоҷик дар риштаҳои гуногуни илмҳои исломӣ осори гаронбаҳое офарида, дар рушду тавсеаи улуми исломӣ ва ҳуди дини ислом саҳми бузург гузоштаанд, ки ин саҳмгузорию нақшгузорӣ аз чанд тариқ сурат гирифтааст. 1. Таҳияи тафсириҳои гуногуни Қуръони шариф. 2. Таълифи осори мондагори илмӣ доир ба илмҳои исломӣ. 3. Тадриси илмҳои исломӣ дар мадрасаҳои то «Низомия»-ҳо ва дар ҳуди «Низомия»-ҳо. 4. Ба дини ислом даъват намудани қавму қабилаҳои туркзабону муғулнаҷод ва исломро пазируфтани онҳо тавассути тоҷикон, ки ин баҳс ҳеҷ ҷои шакку шубҳа надорад, чунки беш аз ҳазор сол ин ҷониб онҳо намозро ба забони тоҷикӣ мегузоранд.

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

1. Натиҷаҳои илми мавзуи таҳқиқро чун кумакмавод метавон барои навиштани таърихи илму фарҳанги асрҳои XI-XII-и таърихи халқи тоҷик истифода намуд.

2. Дар асоси маводи ин диссертатсия метавон дар факултетҳои гуногуни макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба таърихи илмҳои гуногуни халқи тоҷик дар асрҳои XI-XII омӯзиши курсҳои махсус ҷорӣ намуд.

3. Мазмуни асосӣ, хулосаҳо ва маводи диссертатсияро метавон зимни таълифи асарҳои маҷмӯӣ роҷеъ ба таърихи фарҳанги халқи тоҷик, инчунин, зимни хондани курсҳои лексионӣ ва курсҳои махсус аз ҷанҳои «Таърихи халқи тоҷик» ва «Таърихи илму фарҳанги халқи тоҷик» васеъ истифода намуд.

4. Осори мутааддид ва гаронбаҳои донишмандони давраи мавриди назари мо имкон медиҳад, ки рушди соҳаҳои гуногуни илм дар алоҳидагӣ мавриди таҳқиқот қарор гирад.

5. Доир ба саҳми донишмандони тоҷик дар ташаккули тақомули илм ва таъсири осори онҳо дар густариши илми Мағрибзамин ташкил намудани курси махсус барои донишҷӯёни риштаҳои гуногуни мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати ҳақиқат ҳалӣ нест.

6. Осори ҷопнашудаи дар риштаҳои гуногун таълифнамудаи донишмандони асрҳои XI-XII-и тоҷикро аз забони арабӣ тарҷума ва аз хатти форсӣ ба хатти имрӯзаи тоҷикӣ бояд баргардон намуд, ки ин амал дар қисми худшиносӣ ва афзудани ифтихори миллии тоҷикон, бахусус ҷавонон кумаки ҷиддӣ хоҳад расонид.

ИНТИШОРИ НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои илми тақризишавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидаанд.

[1-М] Раҳимзода, Қ.Н. Инъикоси таърихи ҷаҳон дар осори муаррихони асрҳои XI-XII тоҷик / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – № 7 – С. 130-133.

[2-М] Раҳимзода, Қ.Н. Осори илми Умари Хайём / Қ.Н. Раҳимзода. Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2020. – №5(88). – С. 274-279.

[3-М] Раҳимзода, Қ.Н. Саҳми донишмандони тоҷик дар рушди астрономияи асрҳои XI-XII / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – № 5. – С. 60-69.

[4-М] Раҳимзода, Қ.Н. Давраи таҳаввулот дар таърихи фалсафаи тоҷик / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С. 263-268.

[5-М] Расулиён, Қ.Р., Раҳимзода, Қ.Н. Густариши доираи забон ва адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XI-XII / Қ.Р. Расулиён., Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – № 5. – С. 44-54.

[6-М] Раҳимзода, Қ.Н., Расулиён, Қ.Р., Шамсудинов, Ф.М. Нақши Умари Хайём дар рушди илми математика ва астрономия / Қ.Н. Раҳимзода., Қ.Р. Расулиён., Ф.М. Шамсудинов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи носираи Хусрав. – Бохтар, 2022. №2/4 (105). – С. 112-116.

Мақолаҳои илмие, ки дар дигар нашрияҳо чоп шудаанд:

[7-М] Самадов, С., Раҳимзода, Қ.Н. Рушди тичорат ва касибӣ дар шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои миёна / С. Самадов, Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – №1. – С. 186-192.

[8-М] Раҳимзода, Қ.Н. Аз ҳаёт ва ғаёлияти илмию адабии олимон ва мутафакирони тоҷик дар асрҳои XI-XIII / Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 2. – С. 139-143.

[9-М] Раҳимзода, Қ.Н., Муродов, А. Ташаккули тибби тоҷик дар асрҳои миёна ва нақши барҷастаи Абуалӣ ибни Сино дар он / Қ.Н. Раҳимзода, А. Муродов // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. № 3 – С. 146-152.

[10-М] Расулиён, Қ., Раҳимзода, Қ.Н. Ибни Надим ва «Фехрист»-и ӯ / Қ. Расулиён, Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 3. –С. 164-171.

[11-М] Раҳимзода, Қ.Н. Вазъи таърихнигории тоҷикон аз сукути Сомониёт то ҳамлаи муғул / Қ.Н. Раҳимзода // Мақолоти таърихӣ (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ). – Душанбе: Шохин, 2022. – С. 120-135.

[12-М] Раҳимзода, Қ.Н. Саҳми донишмандони тоҷик дар пешрафти илми тибби асрҳои XI-XII / Қ.Н. Раҳимзода // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Масоили муҳими улуми фалсафӣ дар Тоҷикистони муосир» . – Душанбе, 2022. – С. 192-200.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН**

ДАНГАРИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК 001:62 (091) (575.3)

РАХИМЗОДА КУРБОНАЛИ НАЗАР

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В XI-XII ВВ

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
исторических наук по специальности 07.00.10 – История науки и
техники (исторические науки)

Бохтар-2023

Диссертация выполнена на кафедре общей истории
Дангаринского государственного университета

- Научный руководитель:** **Расулиён Каххори Расул** - доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа Таджикскогонационального университета
- Научный консультант:** **Шамсудинов Файзулло Мамадуллоевич** - доктор физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа и дифференциальных уравнений Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава
- Официальные оппоненты:** **Курбонов Бахром Рахмонович** - доктор исторических наук, профессор, проректор по науке и инновации Исламского института Таджикистана имени Имама Аъзама Абу Ханифы Рахимова Шахноза Каримовна - кандидат исторических наук, начальник управления науки и инновации Горно-металлургический институт Таджикистана
- Ведущая организация:** Кулябский государственный университет имени А. Рудаки

Защита состоится «15» сентября 2023 г. в 10.00 на заседании диссертационного совета 6D.ВАК-061 по защите кандидатских и докторских диссертаций при ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» (735140, г. Бохтар, ул. С.Айни, 67).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» www.btsu.tj

Автореферат разослан _____ 2023 г.

Ученый секретарь диссертационного
совета, кандидат химических наук, доцент

Болтаев М.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Знакомство с греческими, римскими, армянскими, китайскими, тибетскими, персидско-таджикскими, арабскими и другими источниками показывает, что предки таджикского народа, наряду с некоторыми другими цивилизованными народами, сыграли значительную роль в становлении и развитии мировой науки и культуры. Они с древних времен не только были знакомы с различными науками, но и являлись основоположниками различных наук. Ибн Надим пишет в своей книге «Аль-Фихрист», что до вторжения Александра Македонского в Иран математические науки, искусство писания чисел, сельское хозяйство, добыча и потребление металлов, астрономия и проявление религиозных и философских идей были обычным явлением.

Предки таджиков, наряду с другими цивилизованными народами, были изобретателями и имели несколько видов алфавита и письменности. Одна из самых передовых областей науки является астрономия. Создание одной из старейших обсерваторий в Сиистане свидетельствует о развитии астрономии, географии и математики в период Ахеменидов. Наши предки также были одними из основоположников математики, медицины, инженерии и других наук.

Именно этот огромный научный опыт арийского народа, особенно таджиков, способствовало тому, что по праву мы были признаны в мире основоположниками исламской или арабской цивилизации и культуры. Именно благодаря нашим предкам были достигнуты значительные успехи в науке и культуре IX-X веков.

Следует отметить, что в XI и XII веках благодаря усилиям таджикских ученых и их трудам процветали различные отрасли науки. Таким образом, актуальность данной темы исследования отражается в следующих моментах:

1. Развитие точных наук, особенно астрономии и математики, достигло своего пика благодаря трудам Кушера Гелони, Абу Райхана Беруни, Омара Хайяма, Ахмада Кисрави, Шарофуддина Мухаммеда из Бухары и других.

2. Продолжение развития медицинской науки до такой степени, что четыре величайших врача средневекового мира, каждый из которых были таджиками, Абу Али ибн Сино и Исмаил Джузджани жили и работали в исследуемый нами период.

3. Развитие философских наук такими великими учеными, как Абу Али ибн Сино, Мухаммад Газзали, Носири Хусрав, Ибн

Мискавайх, Айнулкуззот Хамадани, Шихабуддин Сухраварди, Фахруддин Рази и др.

4. Развитие историографии при дворе правителей XI-XII вв., потому что все правители хотели показать свое превосходство и величие своего рода.

5. Распространение таджикского (персидского) языка за пределами своего места происхождения – Великого Хорасана, т.е. распространение таджикского языка в Малой Азии и Индии, а также его преобразование в международный язык.

6. Развитие и распространение таджикской (персидской) литературы.

7. Определение использования термина «таджик» в его первоначальной форме «тазик» в противопоставлении слову «турк».

8. Возникновение крупных научных и литературных кругов в столицах действующих государств в XI-XII вв.

9. Именно в XI и XII веках величайшие медицинские и философские труды таджикских ученых, особенно Мухаммада Закария Рази и Абу Али ибн Сино начали появляться в Европе. Сначала они были переведены на латынь, затем на другие основные европейские языки и получили всемирную известность.

10. Слава ученых исследуемого нами времени достигла такого уровня, что известный американский ученый Джордж Сортон назвал XI век - веком Абу Райхана аль-Беруни и Омара Хайяма.

Среди отрицательных факторов, характерных для исследуемого нами периода можно упомянуть следующее:

1. Засорение таджикского (персидского) языка тюркскими словами и фразами по причине того, что большинство правящих династий в то время были тюркоязычными и монгольязычными.

2. Введение арабских слов и фраз в таджикский (персидский) язык, потому что в учебных заведениях, в том числе и во всех «Низамия» (средневековые университеты мусульманского Востока) преподавали только арабский язык и обучение велось на арабском.

Степень научной изученности темы. В изучении различных аспектов нашей темы внесли значительный вклад исследователи и ученые из Таджикистана, Ирана, Европы, России и др. стран. Мы классифицировали их труды на несколько групп. В первую группу можно внести труды таджикских исследователей и ученых, таких как:

Садриддин Айни¹, Бободжон Гафуров², Мусо Диноршоев³, Нурмухаммад Амиршохи⁴, Нумон Нематов⁵, Абдусаттор Мухторов⁶, Махмадшо Илолов, Абдулхай Комили⁷, Сайфулло Муллоджонов⁸, Сайфиддин Давлатзода⁹, Аюб Усмонзода¹⁰, Ислом Гуломов¹¹, Иброхим Умарзода¹², Абдурасул Сатторов¹³, Сайфиддин Назарзода¹⁴, Мухаммад Шодиён¹⁵, Бахром Курбонов¹, Мухаммадали Нурали,

¹ Айни, С. Шайхурраис Абуали Сино [Матн] / С. Айни. – Душанбе, 2005. – 83 с.

² Гафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Гафуров. – Душанбе, 2020. – 976 с.

³ Диноршоев, М. Ибн Сина и его роль в развитии мировой цивилизации [Текст] / М. Диноршоев. – Душанбе, 1980; Ҳамон муаллиф. Матолиби фалсафаи Ибни Сино [Матн] / М. Диноршоев. – Душанбе, 2011. – 407 с.

⁴ Амиршоҳӣ, Н. Маълумотномаи мухтасари муаррихони исломии тоҷик (эронӣ) то замони Мирхонд [Матн] / Н. Амиршоҳӣ // Мирхонд. Равзатуссафо фӣ сиратил-анбиё ва-л-мулуки ва-л-хулафо. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – С.100-189; Ҳамон муаллиф. Дар дуруҳаи фано ва эҳёи миллати қадим [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – 480 с; Ҳамон муаллиф. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2008. – 815 с. (хаммуаллиф)

⁵ Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе, 1989. – 304 с.

⁶ Мухторов, А. Сомониён: замон ва макон [Матн] / А. Мухторов. – Душанбе, 1999. – 288 с.

⁷ Илолов, М., Комили, А. Илм дар замони Рӯдакӣ [Матн] / М. Илолов, А. Комили. – Душанбе, 2008. – 86 с.

⁸ Муллоҷонов, С. “Таърихи Масъудӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ (муруре перомунӣ сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён) [Матн] / С. Муллоҷонов. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 240 с.

⁹ Давлатзода, С.Х. Ақидаҳои Абуали Сино дар бораи таълимоти беҳдошти иҷтимоӣ ва эпидемиологӣ [Матн] / С.Х. Давлатзода // Аз таърихи илмҳои риёзӣ, табиётшиносӣ ва техникӣ. – Душанбе, 2020. – С.9-14.

¹⁰ Усмонзода, А. Саҳми Абурайхони Берунӣ дар инкишофи илму техника дар асрҳои миёна [Матн] / А. Усмонзода // “Номаи донишгоҳ”-и ДДХ ба номи академик Б.Гафуров. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷамеашиносӣ. – 2022. – №3 (72). – С.55-62.

¹¹ Гуломов, И. Таърих ва методологияи математика [Матн] / И. Гуломов. – Душанбе: Маориф, 1999. – 465 с.

¹² Умарзода, И. Айнулкуззот [Матн] / И. Умарзода. – Душанбе, 1990. – 112 с.

¹³ Сатторов, А.Э. Педагогические идеи ученых-естествоиспытателей Среднего и Ближнего Востока IX-XVII вв [Текст] / А.Э. Сатторов. – Душанбе: Дониш, 2009. – 173 с.

¹⁴ Назарзода С. “Аҷоиб-ул-маҳлуқот” ва вожасозии таърихии форсӣ-тоҷикӣ. Душаанбе, 1999. – 210 с.

¹⁵ Шодиёв, М.С. Нравственное воспитание в процессе изучения история математики в контексте идей средневековых персидско-таджикских ученых [Текст] / М.С. Шодиёв. – М.: МБА, 2014. – 140 с.

Файзали Комилов², Доро Наджот³, Каххори Расулиён⁴, коллективный труд «История таджикского народа»⁵ и сочинения ряда других авторов.

В частности, С. Айни посвятил свою книгу истории Абу Али ибн Сино.

Н. Амиршохи в своем труде «Маълумотномаи мухтасари муаррихони исломии тоҷик (эронӣ) то замони Мирхонд» (Краткий справочник таджикских (иранских) исламских историков до эпохи Мирхонда) дает краткую энциклопедическую информацию о биографиях и трудах более 40 историков XI-XII веков. В другой своей книге «Дар дурухаи фано ва эҳёи миллати қадим» (На пути упадка и возрождения древнего народа) этот же автор дает краткие энциклопедические сведения о жизни и деятельности мусульманских ученых XI-XII вв. в областях философии, медицины, астрономии, математики, физики, химии, истории, литературы и музыки, которые являются очень ценными. Н. Амиршохи как один из авторов учебника «История таджикского народа» для студентов высших учебных заведений Республики Таджикистан изучал научную жизнь таджикского народа XI-XII вв.

В книге «Государство Саманидов» Н. Нематов относит Абу Али ибн Сино и Абу Райхана Беруни к периоду Саманидов и приводит 12 страниц информации об их жизни и деятельности.

В своей книге «Сомониён: замон ва макон» (Саманиды: время и место) А. Мухторов дает сведения о жизни и творчестве Абу Али ибн Сино, Абу Райхана Беруни и Абусаида Сиджи в объеме трёх страниц.

В книге М. Илолов и А. Комили «Илм дар замони Рӯдакӣ» (Наука при жизни Рудаки) исследуются биография и труды ученых XI-XII веков, таких как: Абу Али ибн Сино, Абулхасан Насави, Абурайхон Беруни, Абу Сахл Кухи, Ахмад Сиджи, Кушёри Гелани.

Книга С. Муллоджонов «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ» («История Масуди» Абулфазла Байхак») подробно исследуется жизнь и творчество Абулфазла Байхаки, содержание

¹ Курбонов, Б. Аз таърихи инкишофи илми кимиё дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Осӣи Миёна (асрҳои IX-XI) [Матн] / Б. Курбонов. – Душанбе, 2012. – 235 с.

² Нуралӣ, М., Комилов, Ф. Фарҳанги мухтасари ҷаҳонбинӣ [Матн] / М. Нуралӣ, Ф. Комилов. – Душанбе, 2002. – 366 с.

³ Начот, Д. Шайх Абулқосими Гургонӣ [Матн] / Д. Начот. – Душанбе, 1999. – 110 с.

⁴ Расулиён, Қ. Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣ) [Матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе, 2005. – 83 с.

⁵ История таджикского народа [Текст]. – Душанбе, 2013. – Т. III. – 580 с.

книги «История Масуди», также внутренняя политика, государственная структура, политическая география, внешняя политика, судебная система, придворные традиции и армия государства Газневидов и другие аспекты жизни таджикского народа в период их правления, которые отражены в «Истории Масуди» и других исторических источниках и имеют очень большое значение. Этот же автор, подготовил книгу Ходжа Абульfazла Мухаммада ибн Хусейна Байхаки «История Байхаки» и в своем подробном предисловии к данной книге исследовал биографию Байхаки, содержание и историю его ценного исторического труда.

Книга И. Умарзода «Айнулкузот» посвящена биографии, мировоззрению и творчеству великого философа таджикского народа Айнулкузота Хамадони.

В труде С. Назарзода «Ачоиб-ул-махлуқот» (Удивительные сотворения) и историческая лексикография персидско-таджикского языка» изучается язык и метод словообразования таджикского ученого Ахмада Гуси.

В книге Б. Курбонов «Аз таърихи инкишофи илми кимиё дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Осиёи Миёна» (Из истории развития химической науки на Ближнем Востоке и в Центральной Азии) в трех страницах даются сведения об Абу Али ибн Сино и Абу Райхане аль-Беруни.

В книге М. Нурали и Ф. Камилов «Фарҳанги мухтасари ҷаҳонбинӣ» (Краткий словарь мировоззрения) отражены биографии и произведения Абу Али ибн Сино, Ибн Мискавейха, Мухаммада Газзали, Фахруддина Рози, Мухаммада Шахристани, Абусаида Фазлуллаха, Абдуллаха Ансари, Айнулкузата Хамадани, Ахмада Газали, Санаи Газневи, Абдулькадира Гилани, Шахобуддина Сухраварди, Атгара Нишапури.

Доро Наджот посвятил свое исследование жизни одного из самых известных представителей тасаввуфа XI века шейха Абул Касима Гургони.

К. Расулиён в своем труде «Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣ) (Две тысячи лет таджикской (иранской) историографии)» также изучает жизнь и творчество историков XI-XII вв.

В труде «История таджикского народа» рассматривается научная деятельность Омара Хайяма, Мухаммада Газзали, Мухаммада Шахристани, Фахруддина Рози, Абусаиди Абулхайра, Носири

Хусрава, Низамулмулька Туси и ряда ученых различных отраслей науки XI-XII веков.

Во вторую группу внесены труды иранских исследователей и ученых таких как, Мухаммад Найирнури¹, Монуку Монукиян², Нурулло Кисаи³, Хасан Садик Самарджани⁴, Махмуд Надждабади⁵, Хусейн Султонзода⁶, Фазлуллах Реза⁷, Юнус Карамати⁸, Абулькасим Курбони⁹, Забехуллах Сафо,¹⁰ Аббос Кадяни¹¹, Алиакбар Вилаяти¹², Саид Садики Саджади¹³, Садики Аинаванд¹⁴, Парвиз Азкаи¹⁵ и др.

Например, в книге М. Найирнури «Сахми арзишманди Эрон дар фарханги чахон» (Ценный вклад Ирана в мировую культуру) отражается вклад иранских ученых в развитии медицины, астрономии, математики, физики, химии, философии, истории и т.д. с указанием конкретных цифр и статистики.

М. Монукиян посвятил свой труд «Дониши кайхон ва замин дар Эронвич» (Знания о космосе и земле в Иранвидже) вопросам геологии (землетрясения, полезные ископаемые, физическая характеристика земли) в трудах Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сино, Бахманьяр ибн Марзбана, Носира Хусрава, Абу Тахира Шерози, Абу Бакр Караджи, Мухаммада Туси, Абусаида Сиджи, Омара Хайяма, Абу Хотамы Исфизари, Шахобуддина Сухраварди, Мухаммада Тифлиси.

Н. Кисаи в своей книге «Мадориси низомия ва таъсироти илми ва ичтимоии он» (Медресе низамия и их научное и социальное влияние) собрал много материала о жизни и научной и

-
1. Найирнури, М. سهم ارزشمند ایران در فرهنگ جهانی [متن] / م. نایرنوری - تهران، ۱۳۷۷. جلد ۲. - ۱۰۳۱ ص.
2. مانوکیان، م. دانش کیهان و زمین در ایران و بیج [متن] / م. مانوکیان. - تهران، ۱۳۷۶. - ۵۵۱ ص.
3. کیسای، ن. مدارس نظامی و آثار علمی و اجتماعی آن [متن] / ن. کیسوی - تهران، ۱۳۷۴. - ۳۴۷ ص.
4. صادق سمرجانی، ح. بهترین تاجیکان [متن] / ح. صادق سمرجانی. - تهران، ۱۳۸۳. - ۲۴۱ ص.
5. نجم آبادی، م. تاریخ طب در ایران پس از اسلام [متن] / م. نجم آبادی. - تهران، ۱۳۷۰. - ۱۰۲۴ ص.
6. سلطان زاده، ح. تاریخ مدارس ایران از دوران باستان تا تأسیس دارالفنون [متن] / ح. سلطان زاده - تهران، ۱۳۶۴. - ۵۱۳ ص.
7. رضا، ف. نگاهی به عمر خیام [متن] / ف. رضا. - تهران، ۱۳۷۹. - ۱۳۵ ص.
8. کرامتی، یو. کارنامه ایرانیان (بر زمینه ابداعات در ریاضیات، نجوم و گاهشماری) [متن] / یو. کرامتی. - تهران، ۱۳۸۰. - ۲۰۲ ص.
9. قربانی، ع. زندگی‌نامه ریاضیدانان دوره اسلامی از قرن سوم تا یازدهم هجری قمری [متن] / ع. قربانی. - تهران، ۱۳۶۵. - ۵۶۳ ص.
10. صفا ذ. دورنمای از فرهنگ ایران و آثار جهانی آن [متن] ذ. صفا. - تهران، ۱۳۷۹. - ۲۷۲ ص.
11. قدیانی، ع. تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی در جهان [متن] / الف. قدیانی. - تهران، ۱۳۸۶. - ۳۲۸ ص.
12. ولایتی، ع. پویا فرهنگ و تمدن اسلام و ایران [متن] / ع. ولایتی. - تهران، ۱۳۸۷. - ج. ۱-۲. - ۱۴۷۳ ص.
13. سجادی، س. تاریخ نگاری در اسلام [متن] / س. سجادی. - تهران، ۱۳۷۵. - ۱۶۰ ص.
14. آینه‌وند، س. علم تاریخ در گسترش تمدن اسلامی [متن] / س. آنها آینه‌وند. - تهران، ۱۳۷۷. - جلد ۱. - ۶۹۷ ص.
15. ازکوی، پ. تاریخنگاران ایران [متن] / پ. ازکوی. - تهران، ۱۳۷۳. - ۵۷۹ ص.

образовательной деятельности исламских ученых различных отраслей науки и литературы, которые преподавали в медресе Нишапура, Багдада, Исфахана, Балха, Мерва, Герата.

В книге Х. Самарджони «Бехтарини тоҷикон» (Лучшие их таджиков), посвященной жизни и деятельности одного из великих политических и культурных деятелей XII века Ходжи Низомулмулька Туси, в главе о деятельности медресе низамия даются сведения о жизни и деятельности некоторых преподавателей данных медресе в разных городах.

М. Наджабади в своем труде «Таърихи тиб дар Эрон пас аз ислом» (История медицины в Иране после ислама) исследует и рассматривает жизнь и деятельность некоторых известных врачей XI-XII веков.

Х. Султонзода в своей книге «Таърихи мадориси Эрон аз аҳди бостон то таъсиси Дорулфунун» (История иранских школ с древних времен до основания Дар-уль-Фунун)-а) дает сведения о медресе XI-XII веков в городах Амударья, Исфахан, Бухара, Буст, Хатлон, Рей, Сабзавар, Таберан, Газни, Гургандж, Мерв, Нишапур, Азербайджан, Амударья Табаристана, Джурджан, Хорезм, Сарахс, Самарканд, Тус, Шираз, Кум, Кашан, Марага, Варамин, Хамадан и некоторых из их преподавателей.

Ф. Реза в своей книге «Нигоҳе ба Умари Хайём» (Взгляд на Омара Хайяма) изучает научные и литературные произведения этого ученого-энциклопедиста, получившего мировую известность.

В труде Ю. Каромати «Корномаи эронӣ дар заминаи навоҳарӣ риёзиёт, нучум ва гоҳшуморӣ» (Достижения иранцев на основе нововведений в математике, астрономии и летоисчислении) отражены открытия Абу Сахла Кухи, Абулджавда, Абу Насра аль-Ираки, Сиджи, Караджи, Ибн Сино, Беруни, Насави, Хазини, Шарафуддин Масуди и многих других представителей данных отраслей науки.

В книге А. Курбони «Зиндагиномаи риёзидонони давраи исломӣ аз садаи сеум то садаи ёздаҳуми ҳиҷрӣ» (Биографии математиков исламского периода с III по XI веков хиджры кратко представлены сведения о биографии и трудах таджикских математиков за девять упомянутых веков.

В третью группу внесены труды западных и российских исследователей, таких как Е.С. Кеннеди¹, А. Мец², З. Хунка³, Ч. Сортан⁴, Х. Калемана⁵, В.Л. Робиневича⁶, Г.П. Матвиевской, Б.А.Розенфельд⁷, А.Н. Григорян, М.М. Рожанской⁸, Г.П. Матвиевская⁹ Т. Кристиана¹⁰ и др.

В частности, Кеннеди в своем труде «Исследование зиджей исламского периода» изучает зиджи XI и XII веков.

В книге З. Хунки «Исламская культура в Европе» анализируется влияние научных работ таджикских ученых, в том числе Абу Али ибн Сино, на развитие науки на Западе.

Дж. Сортан назвал первый том своей книги «Введение в историю науки» «От Гомера до Хайяма», называя семь веков науки в честь ученых исламского периода, шесть из которых имеют иранское происхождение. В частности, он назвал первую половину XI века «веком Беруни», а вторую половину XI века - «веком Хайяма».

Связь работы с научными программами (проектами) и темами. Диссертационное исследование выполняется в рамках реализации перспективного плана кафедры всеобщей истории Дангаринского государственного университета на 2018-2022 годы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Основной целью настоящей диссертации является научный и комплексный анализ различных отраслей таджикской науки в XI-XII вв.

1کندی، پژوهش در زیج های دوره اسلامی [متن] / کندی؛ ترجمه محمد باقری. - تهران، ۱۳۷۴. - ۲۳۴ ص.
2متس، آ. تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری [متن] / ع. متس؛ ترجمه علیرضا زکواتی قراگزلو. - تهران، ۱۳۷۷. - ۶۰۲ ص.

³Хунка, З. Фарханги ислом дар Аврупо [Матн] / З. Хунка; баргардони Сайфуллохи Муллоҷон. - Душанбе, 2012. - 669 с.

⁴سورتان ج. تاریخ علم [متن] / ج. سورتان؛ ترجمه احمد آرام. - تهران، ۱۳۴۶. - ۶۹۴ ص.
⁵کلمان، ح. ایران و تمدن ایرانی [متن] / ح. کلمن؛ ترجمه حسن انوشه. - تهران، ۱۳۷۵. - ۳۰۹ ص.

⁶Робиневич, В.Л. Алхимия как феномен средневековой культуры [Текст] / В.Л. Робиневич. - М.: Наука, 1979. - 391.

⁷Матвиевская, Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII) [Текст] / Г.П. Матвиевская, Б.А. Розенфельд. - М.: Наука, 1983. - Кн.3. - 372 с.

⁸Григорьян, А.Т., Рожанская, М.М. Механика и астрономия на средневековом Востоке [Текст] / А.Т. Григорьян, М.М. Рожанская. - М.: Наука, 1980. - 200 с.

⁹Матвиевская, Г.П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке [Текст] / Г.П. Матвиевская. - Ташкент, 1967. - 341 с.

¹⁰کریستین، ت. شیخ ابوالحسنی خرقانی [متن] / ت. کریستین؛ ترجمه روحبخش. - تهران، ۱۳۷۸. - ۲۷۲ ص.

Задачи исследования.

Для достижения данной цели исследования были поставлены следующие **задачи**:

- анализ процесса развития различных наук;
- исследование научных учреждений;
- рассмотрение вклада ученых в развитие точных и естественных наук;
- просвещение роли ученых в развитии общественных наук;
- введение в научный оборот неопубликованных работ ученых исследуемого периода;
- достоверными фактами доказать вклад таджикских ученых в развитие мировой науки;
- выявление влияния работ таджикских ученых на работы западных ученых.

Объектом исследования является определение положения естественных и социальных наук в XI-XII вв.

Предметом диссертационного исследования являются научные труды таджикских ученых XI-XII веков в областях математики, астрономии, физики, химии, медицины, философии, истории, исламской теологии и др.

Этапы исследования. Данное исследование проводилось в три этапа:

Первый этап (2017-2019 гг.). Выбор темы и научного руководителя; сбор и ознакомление с научными источниками и материалами по теме; участие в научных конференциях и публикация статей по теме исследования; подготовка первой главы диссертации.

Второй этап (2019-2021 гг.). Сдача кандидатских экзаменов по философии и иностранным языкам; участие на научных конференциях и публикация статей по теме исследования; подготовка второй главы диссертации.

Третий этап (2021-2022 гг.). Участие на научных конференциях и публикация статей по теме исследования; рассмотрение диссертации на заседании кафедры всеобщей истории и ученого совета факультета государственного управления и защиты права Дангаринского государственного университета; подача научной диссертации на защиту в диссертационный совет; сдача экзамена по специальности.

Хронологические рамки исследования охватывает XI-XII вв. Данная рамка исследования варьируются от падения государства Саманидов до монгольского вторжения в Великий Хорасан. Этот

период охватывает научную жизнь при дворе государств Газневидов, Караханидов, Сельджукидов, Гуридов, Хорезмшахов.

Теоретическая основа исследования. В качестве методологической основы исследования использован комплекс методов, среди которых ведущее место занимают такие методы, как научно-исторический, сравнительно-исторический, а также методы социально-исторического анализа. В диссертации автор опирается на концепции и теории многих отечественных и зарубежных ученых, исследования которых напрямую связаны с темой диссертации.

Источниковедческая база исследования. Источников для изучения темы можно разделить на две группы. 1. Труды, написанные учеными XI-XII вв. по различным наукам. К важнейшим работам этой группы и данного периода относятся труды Кушьора Гелони, Абу Рейхана Беруни, Омара Хайяма, Шарофуддина Мухаммада Бухари, Абдуджаббора Худжанди, Ахмада Насави, Абу Али ибн Сино, Абу Бакра Караджи, Абусаида Ямами, Абу Мансура аль-Муваффака, Исмаила Джузджани, Ибн Балхи, Абулькасыма Фирдоуси, Абульфазла Бейхаки, Носира Хусрава, Низамульмулька, Ибн Мискавейха, Айнулькуззата Хамадани, Шахобуддина Сухраварди и других, которые исследованы и обсуждены в разных главах и разделах диссертации и размещены в списке использованной литературы данного исследования. В связи с этим, воздерживаемся от комментирования работ упомянутых авторов, чтобы соблюдать требования к объему автореферата.

Во вторую группу входят труды средневековых персидско-таджикских и арабских историков и летописцев таких как Захируддин Бейхаки,¹ Сам'ани², Фаридаддина Атгара³, Арузи Самарканди⁴, Ибн Кифти⁵, Якута Хамави⁶, Ибн Халикана⁷, Ибн Абиусайбиа⁸, Мухаммада Джувейни⁹, Мирхонда¹, Мухаммада Авфи²,

1. اظهر الدين بيهقي. تاريخ بيهقي [متن] / ظ. بيهقي. - تهران، ۱۳۷۷. - ۴۷۳ ص.

2. سماعي، ابوسعد عبدالکريم بن محمد. کتاب الانساب [متن] / سماعي. - بيروت: دور الفكر، ۱۴۱۹ ه.ق. - جلد ۱. - ۶۸۰ ص.
3. فريدالدين عطار. تذکرة الاولياء [متن] / ف. عطار. - تهران، ۱۳۹۳. - ۸۵۴ ص.

4. Арузи Самаркандӣ. Чаҳор мақола [Матн] / А. Самаркандӣ; бо кушиши Худой Шарифов. - Душанбе, 1986. - 180 с.

5. ابن قفطى. كتاب الاخبار العلماي اخبار الحكاما: تاريخ حكما / ابن قفطى. - تهران، ۱۳۴۷. - ۳۲۷ ص.

6. ايفاقوت هموى. معجم البلدان [متن] / ى. هموى: ترجمه اى علينى منزوى. - تهران، ۱۳۸۰. - جلد ۱. - ۳۷ ص.

7. ابن خليكان. وفيات العيان [متن] / ابن خليكان. - قم، ۱۳۶۴. - ۳۶۳ ص.

8. ابن ابى عصبويه. عيون الانباء فى طبقات الاطباء [متن] / ابن ابى عصبويه. - ۱۳۷۳. - ۴۲۴ ص.

9. محمد جوينى. تاريخ جهانگشاي جوينى [متن] / م. جوينى: به اهتمام محمد قزوينى. - چاپ سوم. - تهران: دنياى کتاب، ۱۳۸۲. - ج. ۲. - ۵۹۰ ص.

Низамульмулька³, Закария Махмуда Казвини⁴, Носируддин Мунши Кирмани⁵, Ибн Исфандиара⁶, Хамдуллаха Казвини⁷, Абу Насра Джузджани⁸, Шабанкараи⁹, Раванди¹⁰, Сифди¹¹ и др.

Книга Захируддина Бейхаки «История Байхака» дает ценную информацию об ученых XI-XII вв. «Китаб-уль-Ансаб» Абу Саида Сам'ани сочинен в виде алфавитного словаря и посвящен биографии известных личностей исламского мира. Автор, упоминая род и прозвище определенной личности, предоставляет достоверную информацию о жизни и творчестве этих людей. «Тазкират-уль-авлийя» Фаридаддина Атгара сочинен в виде и стиле антологии (тазкира), которая содержит биографию 96 великих представителей тасаввуфа. Книга «Китаб ихбар-уль-улама би ахбар-иль-хукама» Ибна Кифти дает сведения о 415 мыслителях, философах и ученых других отраслей науки. «Маъджам-уль-удаба» Якута Хамави также сочинен в форме тазкира и содержит сведения о жизни и образцы произведений писателей. В книге Ибн Халликана «Вафийят-уль-аъён» по порядку арабского алфавита описывается жизнь и деятельность 846 выдающихся деятелей религии, политики, науки и литературы исламского мира от зарождения ислама до времен автора. Автор больше внимания уделяет биографиям поэтов и писателей, подробно упоминая о них. Для совершенствования и исправления данной книги несколько человек писали к нему дополнения (приложения). Это были Таджиддин Абу аль-Бакри ибн Абдул Маджид аль-Макки (ум. 1342),

¹Мирхонд. Равзат-ус-сафо фй сират-ил-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-хулафо [Матн] / Мирхонд; бо пешгуфтор ва таълику хавошии Нурмухаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2004. – Ҷ.1. – 654 с.

²محمد عوفى. لباب الالباب [متن] / م. عوفى؛ به كوشش سعيد نفيسى. – تهران، ۱۳۳۳. – ۲۰۹ ص.

³Низомулмулк. Сиёсатнома [Матн] / Низомулмулк; таҳияи матн, пешгуфтор, тавзеҳ ва луғат аз А. Ҳочиев. – Душанбе, 1998. – 246 с.

⁴نكزريا بن محمد بن محمود قزوینى «آثار البلاد و اخبار العباد [متن] / ز.م. قزوینى؛ ترجمه ی ع. شرفکندی. – تهران، ۱۳۶۶. – ۲۷۱ ص.

⁵ناصرالدین منشى كرماتى. ناسايم و الاسرار من لتايم الاخبار در تاريخى وزرا [متن] / ن.م. كرماتى؛ با تصحيح، مقدمه و تعليقى ميرجلال الدين حسينى اورموى. - چاپ دوم. – تهران، ۱۳۶۴. – ۱۶۰ ص.

⁶اين اسفنديار. تاريخ طبرستان [متن] / اين اسفنديار؛ به تصحيح عباس اقبال؛ به اهتمام محمد رمضانى – تهران، ۱۳۵۷. – ۵۰۵ ص.

⁷محمدالله مصطوفى قزوینى. تاريخى گزيده [متن] / ح.م. قزوینى؛ باجتمام ع.نوايى. - چاپ پنجم. – تهران: اميرى كبير، ۱۳۸۷. – ۸۱۶ ص.

⁸جوزجانى، ع. طبقات ناصيرى [متن] / ع. جوزجانى. – تهران، ۱۳۳۲. – ۶۱۰ ص.

⁹شعبانكاره اى. مجمع الانساب [متن] / شعبانكاره اى. – تهران، ۱۳۶۳. – ۳۷۴ ص.

¹⁰راوندى، محمد بن على بن سليمان. راحت السدور وآيت السورور. تاريخ آل سلجوق [متن] / م.ا. رواندى؛ ترجمه محمد اقبال. – تهران: اميرى كبير، ۱۳۶۴. – ۵۸۵ ص.

¹¹اصلاح الدين صفدى. وافى بى الوفايات [متن] / س. صفدى. – بيروت، ۱۳۷۹. – ۶۴۱ ص.

который добавил биографию 30 личностей, Абульхасан Ахмад ибни Ойбек (ум.1348) автор дополнения «ал-Вафи биль-вафаят», Бахриддин Заркаши (ум. 1392) его дополнение – «Укуд-уль-Джиман». В «Уйун-уль-анбо фи табакат-иль-атибба» Ибн Аби Саибия описывается биография около 400 врачей и ученых в области медицины. Поскольку среди них есть и врачи, и философы, астрономы, математики, и другие знатоки естественных наук, эта книга также является ценным источником для изучения истории науки.

Мирхонд во введении своего произведения «Равзат-ус-Сафа» под заголовком «Упоминание об условиях, от которых нет выхода в написании истории» упоминает историков XI-XII веков Хакима Абу Али Мискавейха, Сулеймана аль-Банакати, Саалиби, Абул Касим аль-Хасан ибн Мухаммад ибн Али аль-Фирдоуси аль-Туси, Абу Али Хасан Али ибн Шамс аль-Ислам аль-Бейхаки, Абу Али Хусейн Мухаммад ибн Сулеймана, Ходжа Абульфазла Бейхаки, Аббаса Масуда, Абу Исхака ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Юнус аль-Баззаза, Мухаммада ибн Акила аль-Балхи, Абулькасыма Мухаммада ибн Али ибн Махмуд аль-Кааби, Абульхасана Мухаммада ибн Абулгафир аль-Фарси и их труды. Следует отметить, что Мирхонд называет Ибн Мискавейха и Банакати арабскими историками.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в Республике Таджикистан представлено диссертационное исследование, которое представляет собой комплексное изучение научной жизни таджикского народа в XI-XII веках. Кроме того, новизна исследования отражается в следующих научных положениях:

- проанализированы важнейшие труды ученых в области естественных наук;
- изучены важнейшие труды ученых XI-XII веков в области общественных наук;
- некоторые неопубликованные работы ученых этого периода введены в научный оборот;
- дана оценка научным работам отечественных и зарубежных исследователей относительно темы исследования.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Таджики имеют очень богатую и долгую историю в области науки и научных достижений.
2. Роль научных и образовательных учреждений XI-XII вв. в развитии различных отраслей науки.

3. Вклад ученых – представителей естественных наук в развитие астрономии, математики, медицины и т.д.

4. Вклад таджикских ученых в развитие общественных наук, таких как история и философия.

5. Выявить вклад таджикских ученых в развитие исламских наук.

6. Продемонстрировать роль таджикских ученых в развитии мировой науки.

7. Влияние трудов таджикских ученых на ученых разных странах мира.

Теоретическая и практическая значимость. Диссертация имеет научно-техническое и практическое значение, а полученные результаты могут помочь в научно-исследовательской работе историков в определении направлений, методов и стилей исследований, которые касаются различные сторон научной жизни. Результаты исследования могут быть использованы для проведения новых исследований при изучении истории таджикского средневекового периода, а также на лекционных и практических занятиях по истории таджикского народа в качестве спецкурса в высших профессиональных учебных заведениях республики.

Степень обоснованности результатов исследования. Оно исходит от точности данных, достаточности объема материалов исследования, обработки результатов исследования и объема публикаций. Выводы и рекомендации представлены на основе теоретических и экспериментальных исследований.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Сущность и содержание диссертации соответствует паспорту специальности 07.00.10 – История науки и техники (исторические науки).

Личный вклад соискателя ученой степени заключается в следующем: исследование и выявление положений научной жизни XI-XII веков и вклада таджикских ученых в развитие различных наук данного периода в соответствии с методом историзма; сбор материалов из исторических источников и научной литературы и их сравнительный анализ; введение в научный оборот материалов исторических источников; публикация статей и докладов по исследуемой теме. Обработка всех полученных материалов из исторических и научных источников и их интерпретация в диссертации проводились самим автором.

Апробация диссертации. Рукопись диссертации обсуждена на расширенном заседании кафедры всеобщей истории Дангаринского государственного университета (протокол № 3 от 18.10.2022 г.) и на заседании Ученого совета факультета государственного управления и защиты прав Дангаринского государственного университета (протокол № 5 от 13.12.2022 г.) и была рекомендована к защите. Основное содержание диссертации отражено в шести статьях автора, которые опубликованы в журналах, указанных в перечне ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Автор также выступал с научными докладами по теме исследования на ежегодных конференциях преподавательского состава факультета в Дангаринском государственном университете.

Публикации по теме диссертации. По результатам диссертации опубликовано 12 научных статей, 6 статей в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация подготовлена в объеме 192 страниц компьютерного текста и состоит из введения, 2 глав, 7 параграфов, заключения, списка источников и литературы (237 наименований).

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается актуальность темы диссертационного исследования, определяются степень ее изученности, цели и задачи исследования, методы и приемы разработки темы, подчеркивается теоретическая и практическая значимость работы, также определяются источники, научная новизна исследования и основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации – **«Положение математических и естественных наук»** состоит из четырех параграфов. В первом параграфе – **«Развитие астрономии в XI-XII веках»** автор, предоставляя сведения о жизни и деятельности астрономов данного периода, пишет, что астрономия была одной из наук, которая издревле была популярна среди арийских народов, в том числе таджиков. Наши предки были в числе основоположников астрономии в период золотого века ислама, которые поднимая на пик эту науку в IX-X вв., также развивали ее в XI-XII веках. Самыми известными астрономами этого периода были Кушьяр Гилани, Абу Наср Мансур ибн Али, Абу Рейхан Беруни, Абу Сахл Кухи, Омар Хайям, Шарафуддин Масъуд Бухарай, Бадии Устурлаби, Абусаид Санджари, Абдуррахман Мансур

Хазини, Шарафуддин Музаффари Туси и другие. В частности, книга Абу Рейхана Беруни «Канун-ул-масаил филь-хаят ва-н-нуджум» считается энциклопедией астрономической науки в XI веке. В этой книге автор критически анализирует научные результаты прошлого и выражает свои теоретические и практические достижения по многим вопросам. В частности, описание движения апогея Солнца, вопреки мнению Птолемея, более точное вычисление скорости узлов Луны, части процессии и так далее являются научными достижениями самого автора книги.

Одной из важнейших заслуг Абу Али ибн Сино в развитии астрономии было создание очень точного инструмента для обсерватории. Позже созданный инструмент Ибн Сины был улучшен и перечислен на имя Леви Бона Гисоса.

Абу Сахл Бижан ибн Рустам Кухи построил обсерваторию, в которой установил свои изобретенные инструменты для наблюдения и начал проводить астрономические исследования.

Вклад Омара Хайяма в развитие астрономии настолько велик, что его созданный календарь более точен, чем обычный календарь, которого используют большинство жителей современного мира. Например, отставание григорианского календаря за 3333 год равно одному дню, в то время как, в календаре составленном Хайямом, такое отставание случается раз в 5082 лет. Таким образом, выясняется, что календарь Омара Хайяма на семь секунд точнее сегодняшнего (григорианского) календаря.

Во втором параграфе первой главы – **«Развитие математической науки в XI-XII веках»**, автор предоставляет сведения об ученых в области математических наук и их вкладе в развитие и совершенствование этой науки. По словам автора, наряду с астрономией наши предки были также известны как одни из основоположников математических наук. Недаром основоположниками различных разделов данной науки в период золотого века ислама были таджики. Именно благодаря их ценным работам математическая наука, ставшая известной как «арабская математика» и «исламская математика», вошла в западный мир и стала популярной.

Математическая наука XI-XII вв. была прямым продолжением математики IX-X веков, которая представила миру своих ярких звезд, таких как: Кушяр Гилани, Абу Наср Ираки, Омар Хайям, Абу аль-Хасан ан-Насафи, Абу Рейхан аль-Беруни, Абульджуд Мухаммад ибн

Лайс, Шарафуддин Масъуд Туси, Абуали ибн Сино, Абульхасан Каини, Абу Наср Мансур, Абусаид Санджари, Абуали Каттани Марвази Бухари и др. В частности, Кушяр Гилани впервые полностью выяснил систему шестидесятих вычислений, открыв специальные методы вычитания чисел из квадратных и кубических корней. Он также доказал несколько теорем линейной и круговой тригонометрии.

Абу Наср Ираки впервые упомянул концепцию полярного треугольника в 10 веке, за несколько сотен лет до Франсуа Вапида (1540–1603), и использовал его при создании треугольника с известными углами. Он также решил уравнение третьего порядка.

Абул-Хасан ан-Насави в своей книге «Мукаммал дар бораи ҳисоби ҳиндӣ» (Подробно об индийском исчислении) предложил простейший метод вывода чисел из квадратных и кубических корней, который был усовершенствован европейскими математиками П. Руффини в 1804 г. и У. Гарнером в 1819 г.

Одной из величайших заслуг Абу Рейхана аль-Беруни в развитие математики было сочинение первого отдельного труда по сферической тригонометрии. Его трактат «Макалиду илм-уль-хайат» («Ключ к познанию хайата»), безусловно, является первым в области сферической тригонометрии. Это связано с тем, что ученые до Беруни всегда в своих трудах рассматривали сферическую тригонометрию как часть астрономии или хайата. Беруни был первым, кто систематизировал тригонометрию как отдельную науку в своей книге «Макалиду илм-уль-хайат». Введение десятичных исчислений в математику также приписывают к Абу Рейхану Беруни.

Абульдждуд Мухаммад ибн Лайс был первым в геометрии, кто нашел научное решение изображения регулярного семимерного рисунка. Алгебраический анализ регулярного девятимерного подхода и решения уравнения четвертой степени, также был проведен Абульдждудом.

Омар Хайям в своих математических работах, приступив к геометрическому изучению алгебраических уравнений, открыл двенадцать из 14 типов уравнений третьего порядка.

Он впервые в истории математической науки предположил, что третичные уравнения вообще не могут быть решены с помощью квадратных радикалов, то есть с помощью циркуля и линейки. Через 800 лет эту идею подтвердил европейский ученый П.Л. Вантсон.

Шарафуддин Масуд Туси в своей книге «Джабр ва мукабала» представил лучшую в свое время классификацию уравнений третьей степени и численное решение всех ее положений.

В третьем параграфе первой главы диссертации – **«Положение физических и химических наук»** автор отмечает, что в XI-XII веках ряд ученых разного уровня создавали труды по физике или естествознанию и внесли свой вклад в их относительное развитие. Среди них, по хронологии, можно упомянуть Абу Сахл Рустама Кухи, Мухаммада Караджи, Ибн Хайсама, Абу Рейхан Беруни, Абу Али ибн Сино, Абу Саид ибн Бахтишу, Бахманьяр ибн Марзбана, Абу Абдуллах ибн Юсуфа Чайани, Абу Сахл ибни Яхья Джузджани, Исмаил Исфизари, Омара Хайяма, Абдуррахмана Мансура Хазини, Юсуфа Хорезми и др. К примеру, Абу Сахл ибн Рустам Кухи, будучи математиком и могущественным астрономом, написал трактаты о центре тяжести в физике.

Абу Рейхана Беруни, наряду с Закариё Рази, можно считать одним из основоположников средневековой прикладной физики. Он добился замечательных успехов в определении удельного веса тел, и полученные им результаты очень мало отличаются от сегодняшних результатов, которые были достигнуты с помощью более точных устройств и новых методов. Следует отметить, что Беруни первым в истории науки ввел практику экспериментов и смог до такой степени классифицировать драгоценные камни и металлы, что мало отличаются от современных научных показателей.

Абдуррахман Хазини изобрел специальные весы для определения удельного веса тел, а также количества порезов и более недорогих металлов в составе золота. Многие указания и данные, которые Хазини писал в своей книге «Мизан-уль-Хикма» (Мера мудрости), были позже подтверждены в Европе и в других развитых научных регионах мира.

Диссертант утверждает, что из числа ученых этого периода Абу Абдулла Натили, Абу Рейхан Беруни, Абу Али ибн Сино, Ибн Мискавейх Рази, Мухаммад ибн Абдул Малик Хорезми Каси, Шахрияр ибн Шахрияр Фарси, занимаясь исследованием различных вопросов по химии, оставили для будущих поколений ценные труды. В частности, впервые в истории химической науки Абулкасим Мухаммад Хорезми в своем труде «Китобу айн-ус-сонийи ва авн-ус-санати» уделил серьезное и особое внимание весу вещества в химических экспериментах.

Четвертый параграф первой главы – «Таджикская медицинская наука в XI-XII веках» посвящена изучению и анализу положения медицинской науки исследуемого периода. По мнению автора, таджикская медицина, взявшая свои истоки с энциклопедической книги «Авесто», достигла своего расцвета в XI-XII веках. Из четырех великих средневековых ученых-медиков мира: Мухаммад Закария ар-Рази, Али ибн Аббас аль-Маджуси, Абу Али ибн Сино и Исмаил аль-Джузджани, все, которые были таджиками, двое из них, Ибн Сино и Исмаил аль-Джузджани, жили и работали в исследуемый нами период. Наряду с этими двумя, Абу Рейхан Беруни, Абу Саид аль-Ямами, Абу Мансур аль-Муваффах, Абу Абдулла Мухаммад ибн Юсуф аль-Илаки, Али ибн Иса аль-Кахал, Абу Сахл аль-Джурджани, Абу Байд аль-Джузджани и многие другие внесли значительный вклад в развитие медицинской науки в этот период. Однако, самым ярким из них был таджикский энциклопедист Абу Али ибн Сино.

Медицинскую науку рассматриваемого нами периода и средневековую медицину в целом невозможно представить без открытий Абу Али ибн Сино и Исмаила Джузджани. В частности, Сино в своих ценных трудах по медицине, обобщая достижения древнеиндийской и древнегреческой медицины усовершенствовал их своими новыми открытиями. Он был первым или одним из первых, кто открыл множество различных направлений в медицинской науке. В том числе, он был одним из первых врачей, определивших правильную структуру глаза. Также, им была определена инфекционная природа заболевания оспы, различие между холерой, тифом, лепрой, опухоли оболочки легких и воспаление легких (пневмонии). Он также, четко описывая симптомы диабета, определил менингит как специфическое заболевание – воспаление мозговых оболочек. Ибн Сино был первым, кто говорил о существовании микробов и изобрел методы перкуссии, а также измерения пульса, профилактики и лечения. Он также считается основоположником геронтологии (старения), физиотерапии, учения об инфекционной пиротерапии, описания гастрита, мочевых методов, естественных наук. Его открытия в области хирургии очень значительны. Ибн Сино был первым врачом в мире, который провел операцию заболевание рака и описал ее метод. Он внес большой вклад в развитие фармакологии, и фармакогнозии, описал более 800 наименований лекарств. 70 его изобретенных лекарств до сих пор используются в

мировой медицине. Он был первым ученым в мире, кто написал книгу о лечении сердца под названием аль-Адвият аль-Кальбия.

Исмаил Джуджани более 1000 лет назад разработал идеи о медицине, которые до сих пор приемлемы. В частности, он первым в медицинской науке доказал, что увеличение подкожных желез иногда сильно связано с сильным сердцебиением, известным в современной науке как тиреотоксикоз. Он также впервые поднял вопрос о том, что некоторые болезни противопоказаны друг другу, и по этой причине одну болезнь можно лечить через другое. Например, в современной медицине некоторые болезни паралича лечат с помощью заразной малярии.

Вторая глава диссертации – **«Положение общественных наук»** состоит из трех параграфов. В первом параграфе – **«Развитие историографии»** соискатель утверждает, что в XI-XII веках, наряду с другими естественными и общественными науками, таджикская историография находилась в относительном развитии. За два упомянутых столетия в важных научных и культурных центрах Ирана, в том числе при дворах королей и правителей, были написаны ценные исторические труды, и к счастью, некоторые из них сохранились до наших дней. По содержанию их можно классифицировать следующим образом: 1. Всеобщая или мировая истории. 2. История регионов и городов. 3. История династий или правящих домов. 4. История религий, конфессий и сект. 5. История знаменитых людей разных занятий. 6. Путевые дневники (Сафарнаме) и т.д.

Среди исторических работ этого периода особое место занимают «Таджариб-уль-умам» Ибн Мискавейха, «История Гурарус-сияр», известная как «Шахнаме» Саалиби, «История Ямини» Утби, «Асар-уль-Бакия» Абу Рейхана Беруни, Зайн аль-Ахбар Гардизи, Шахнаме Абул Касыма Фирдоуси, «Фарснаме» Ибна Балхи, «История Байхаки» Абульфазла Байхаки, Китоб-аль-Ансаб Самани и др.

Во втором параграфе второй главы – **«Философская наука и преобразования в мышлении философов»** автор обсуждает положение философской науки в XI-XII веках и роль некоторых философов и их работ в истории философии. Диссертант отмечает, что в этот период истории таджикской философии существовали разные школы, направления, течения и мировоззрения, такие как машаая, калам, мутазила, ашария, суфизм, ишрак, исмаилия и другие, последователями которых были мыслители того времени. Философию X-XI веков невозможно представить без имен и наследия Абу Али ибн

Сино, Мухаммада Газзали, Омара Хайяма, Ибн Мискавейха, Фахруддина Рази, Айнулькуззата Хамадани, Шахабуддина Сухраварди, Носира Хусрава, Мухаммеда Шахристани, Абульхасана Бахманьяра и других, учения каждого из которых представляет собой отдельное мировоззрение.

В частности, философские и моральные учения Ибн Мискавейха Рази приводят к выводу, что человек должен нести ответственность за свои действия. О репутации философского учения Абу Али ибн Сино в средневековой Европе французский ученый Гуашан пишет в своей книге «Философия Ибн Сино и ее влияние в средневековой Европе» (1941) следующее: Невозможно назвать хотя бы одного из трудов наших средневековых мыслителей, автор которого не определил бы свое отношение к философии Ибн Сино. Чем больше мы изучаем их философские труды, тем больше убеждаемся, что Ибн Сино был не только источником их вдохновения, но и одним из учителей их мышления. Абуали был одним из уважаемых и влиятельных людей, о котором упоминают в Западе после Августина Святого, Аристотеля, Бонавентуры и Иоана Дамаскина. Масштаб идеологического влияния теорий Ибн Сино был настолько велик, что трудно сказать, как бы западная научная и философская мысль развивалась в средние века если бы не было Ибн Сино.

Третий параграф второй главы – **«Вклад таджиков в развитие исламских наук XI–XII веках»** посвящен изучению роли таджикских ученых в развитии исламских наук. В связи с этим автор пишет, что арийские народы, в том числе таджики, оказали огромную и значимую заслугу в распространении исламских наук (фикх, тафсир, хадис, калам) с начала распространения ислама до XI–XII веков, чего не делали даже арабы. По словам автора книги «Ценный вклад Ирана в мировую культуру», именно они больше арабов трудились в развитии науке о хадисах и толковании Священного Корана и прославляли исламскую цивилизацию. Большинство исследователей хадисов, а также богословы и комментаторы Корана были из числа иранских народов или были воспитаны в среде влияния персидского языка и духовных ценностей таджикского народа. За исследуемый нами период таджикские ученые также создали ценные работы в различных областях исламских наук и внесли большой вклад в развитие и распространение исламской науки и самой религии ислама.

Среди сотен книг, написанных по различным вопросам исламской науки, можно упомянуть труды Абу Хайяна ат-Таухиди

«Аль-Мукабасат», Абу Насра ас-Сарраджа «Аль-Лама фи-т-тасаввуф», Ибн Фурака «Табакат-уль-мутакаллимин», Хакима Нишапури «Марифа улум-уль-хадис», Наср ибн Абулайса Самарканди «Китаб-уль-фикх-уль-кабир», Насируддина Мухаммада Самарканди «Китаб-уль-ихкак», Абдульмалика Джувайни «Тафсир-уль-Куран», Абдульхалика Гиждувани «Маслак-уль-арифин», Ибн Шахрошуба «Аль-масалиб», Бурханиддина Маргинани «Аль-ваджиз» и др.

По мнению автора, вклад таджикских ученых в развитие исламских наук было осуществлено по следующим направлениям. 1. Написание разных толкований Священного Корана. 2. Сочинение навеки ценных научных трудов по исламским наукам. 3. Преподавание исламских наук в медресе, которые существовали до образования школ «Низамия» и в самих «Низамия». 4. Призвание тюркоязычных и монголоязычных народов и племен в ислам и их обращение в ислам таджиками. Этот факт не вызывает сомнений, потому что более тысячи лет представители тюркских и монгольских народов, приняв ислам, совершают намаз (молитву) на таджикском языке.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Основные научные результаты диссертации.

Изучив, исследовав и проанализировав различные аспекты темы диссертационного исследования с использованием различных источников и литературы, можно сделать следующие выводы:

1. Астрономия имеющая очень долгое, богатое и ценное прошлое в истории таджикского народа, также в XI-XII веках достигла большого прогресса и благодаря ценным трудам таджикских астрономов получила большие достижения и большую известность в средневековом мире.

По поручению таджикского мудрого визиря Низамульмулька Туси группа астрономов во главе с таджикским ученым-энциклопедистом Омаром Хайямом в Исфаханской обсерватории составила новый календарь, основанный на точных астрономических данных. Они смогли определить точную продолжительность года 365 дней, 5 часов 49 минут 15 секунд и 48 рабиъа. Их календарь был солнечным, и каждый год начинался 1 числа Фарвардина (Наврӯза). Эта реформа под названием календаря Яздигурди начала реализоваться с 16 марта 1079 года. Следует отметить, что этот календарь является одним из самых точных календарей в мировой

науке. Например, этот календарь за 5082 лет отстает всего лишь на один календарный день. В том случае как в григорианском календаре, который широко распространен в современном мире, такое отставание приходится раз в 3333 лет. Таким образом, календарь составленный под руководством Омара Хайяма на 7 секунд точнее сегодняшнего.

Абу Рейхан Беруни написав книгу «Тахдиду ниhoёт-иль-амакини-ли-тасхехи масофат-иль-масакин» (Определение границ мест для уточнения расстояний между населёнными пунктами) превратил геодезию в независимую науку. Его книга «Закон Масуда» является научной энциклопедией XI века.

Одной из важнейших заслуг Абу Али ибн Сино в развитии астрономии было изобретение очень точного прибора для обсерватории. Его инструмент позже был модернизирован и переписан на имя Леви Бона Гисоса. Абу Сахль Кухи построил обсерваторию, в которой установил свои созданные инструменты и начал работу с ними. Бади' Устурляби использовал геометрические законы при построении астрономических инструментов. Один из его построенных астролябий находится в Музее Йельского университета в Коннектикуте (США).

2. Наиболее важные достижения таджикских ученых в области математики можно упомянуть следующим образом: Кушяр Гилани впервые в мире открыл шестидесятеричную систему счисления и специальные методы вычитания чисел из квадратных и кубических корней.

Абу Наср Ираки впервые упомянул концепцию полярного треугольника за несколько сотен лет до Франсуа Вапида (1540–1603) и применил его при создании треугольника с известными углами.

Абульхасан Насави предложил простейший метод получения числа из квадратных и кубических корней, которого европейские математики П. Руффини в 1804 г. и В. Гарнер в 1819 г. усовершенствовали.

Абу Рейхан Беруни в области математики написал первую в мире независимую книгу по сферической тригонометрии под названием «Макалиду илм-иль-хайат» («Ключ к познанию науки хайат»).

В своих математических работах Омар Хайям, приступая к геометрическому изучению алгебраических уравнений, открыл 12 из 14 типов уравнений третьего порядка. Он впервые в истории математической науки в мире предположил, что третичные уравнения

вообще не могут быть решены квадратичными радикалами, то есть циркулем и линейкой.

3. Таджикские ученые также внесли значительный вклад в развитие и совершенствование физических и химических наук. Например, Ибн Хайсам известен в истории мировой науки как один из основоположников науки об оптике.

Абу Рейхана Беруни, наряду с Закариё-ар-Рази, можно считать одним из основоположников средневековой прикладной физики. Он добился замечательных достижений в определении удельного веса тел, и полученные им результаты очень мало отличаются от сегодняшних результатов, которые были достигнуты с помощью более точных устройств и новых методов. Следует отметить, что Абу Рейхан Беруни первым в истории мировой науки разработал метод проверки экспериментов и смог классифицировать металлы и драгоценных камни до такой степени, что они мало отличаются от современных научных показателей.

Абу Али ибн Сино считается одним из основоположников понятий «импульс», «инерция» в физике, и является первым в мире ученым, кто ставил вопрос о сосуществовании материи и ее движения в категории времени. То есть он отверг существование движения в отдельности от времени и пространства.

Абулкасим Мухаммад Хорезми в своей книге «Китабу айн-ис-санаът ва айн-ус-синоат» впервые в истории химической науки уделил серьезное и особое внимание весу вещества в химических экспериментах.

4. Таджикская медицинская наука, взявшая свои истоки из энциклопедической книги «Авесто», достигла своего расцвета в XI-XII веках. Среди четырех великих средневековых ученых-медиков мира: Мухаммад Закария ар-Рази, Али ибн Аббас аль-Маджуси, Абу Али ибн Сино и Исмаил аль-Джуджани, все из которых были таджиками, двое из них – Абу Али ибн Сино и Исмаил аль-Джуджани, жили и работали в исследуемый нами период и получили мировую известность.

Абу Али ибн Сино был первым или одним из первых в мире, кто открыл множество различных направлений в медицинской науке. Он был одним из первых врачей, определивших правильное строение глаза. Он четко описал симптомы диабета и определил менингит как специфическое заболевание – воспаление мозговых оболочек. Абу Али ибн Сино был первым врачом в мире, который провел операцию

болезни рака и описал ее метод. Он был первым ученым в мире, написавшим книгу о лечении сердца под названием «аль-Адвият аль-Калбия» («Лекарственные средства»).

Исмаил Джузджани более 1000 лет назад разработал идеи о медицине, которые до сих пор приемлемы. В частности, он первым в мире медицины доказал, что увеличение искусственных желез под кожей иногда сильно связано с сильным сердцебиением, известным в современной науке как тиреотоксикоз.

5. В течение XI-XII веков в важных научных и культурных центрах Ирана, включая дворы царей и правителей, были написаны важные исторические труды, многие из которых, к счастью, сохранились до наших дней. Эти ценные произведения можно сгруппировать по содержанию следующим образом: общая или всемирная истории, история регионов и городов; история династий или правящих родов; история религий, конфессий и сект; история выдающихся представителей различных занятий; рассказы о путешествиях (Сафарнаме) и так далее.

Среди исторических работ этого периода особое место занимают «Таджариб-уль-умам» Ибн Мискавейха Рази, «Гурар-уссияр», Абумансура Саалиби Нишапури, «История Ямини» Абунасра Утби, «Асар-уль-Бакия» Абу Рейхана Беруни, «Зайн аль-Ахбар» Гардизи, «Китаб-уль-Хинд» Абу Рейхана Беруни, «Фарснаме» Ибна Балхи, «История Байхаки» Абульфазла Байхаки и др. В частности, в «Истории Байхаки» Абульфазла Байхаки, написанной на таджикско-персидском языке, впервые в историографии исламского периода таджикского народа термин «таджик» употребляется в форме «тазик» и автор этой ценной книги гордо называет себя таджиком.

6. В рассматриваемый нами период в области философии существовали разные школы, направления, течения и мировоззрения, такие как машаия, калам, мутазила, ашария, суфизм, ишрак, исмаилия и т.д. и мыслители того времени были последователями и представителями этих разных течений. Философию XI-XII веков невозможно представить без имен и наследия Абу Али ибн Сино, Мухаммада Газзали, Омара Хайяма, Ибн Мискавайха, Фахруддина Рази, Айнулькуззота Хамадани, Шахабуддина Сухраварди, Носира Хусрава и других, учения каждого из которых имеет свое особое мировоззрение.

7. Арийские народы, в том числе таджики, оказали огромную и значимую заслугу в распространении исламских наук (фикх, тафсир,

хадис, калам) с начала распространения ислама до XI–XII веков, чего не делали даже арабы. По словам автора книги «Ценный вклад Ирана в мировую культуру», именно они больше арабов трудились в развитии науки о хадисах и толковании Священного Корана и прославляли исламскую цивилизацию. Большинство исследователей хадисов, а также богословы и комментаторы Корана были из числа иранских народов или были воспитаны в среде влияния персидского языка и духовных ценностей таджикского народа. За исследуемый нами период таджикские ученые также создали ценные работы в различных областях исламских наук и внесли большой вклад в развитие и распространение исламской науки и самой религии ислама. Есть даже один из хадисов (изречений) пророка Мухаммеда (мир ему), в котором говорится: «Если бы знание оказалось возле созвездий в небеса, то отправился бы за ней человек из числа персов, чтобы достичь ее». Их вклад было осуществлено по следующим направлениям. 1. Написание разных толкований Священного Корана. 2. Сочинение навеки ценных научных трудов по исламским наукам. 3. Преподавание исламских наук в медресе, которые существовали до образования школ «Низамия» и в самих «Низамия». 4. Призвание тюркоязычных и монгольязычных народов и племен в ислам и их обращение в ислам таджиками. Этот факт не вызывает сомнений, потому что более тысячи лет представители тюркских и монгольских народов, принявших ислам, совершают намаз (молитву) на таджикском языке.

2. Рекомендации по практическому использованию результатов

1. Научные результаты исследования могут быть использованы в качестве пособия при написании истории науки и культуры XI–XII веков истории таджикского народа.

2. По материалам настоящей диссертации могут быть введены спецкурсы по истории различных наук таджикского народа XI–XII веков на некоторых факультетах вузов Республики Таджикистан.

3. Основное содержание, выводы и материалы диссертации могут быть широко использованы при составлении общих трудов по истории таджикской культуры, а также при чтении лекций и преподавании спецкурсов «История таджикского народа» и «История науки и культуры таджикского народа».

4. Многочисленные и ценные труды ученых исследуемого нами периода позволяют изучать развитие различных областей науки по отдельности.

5. Было бы эффективным организовать специальный курс для студентов различных специальностей высших учебных заведений Республики Таджикистан на тему вклад таджикских ученых в становлении и развитии науки и влияние их работ на развитие западной науки.

6. Необходимо издать неопубликованные труды таджикских ученых XI-XII веков по различным дисциплинам, перевести их с арабского языка и с персидского на современный таджикский алфавит, что существенно поможет в улучшении самопознания и повысит национальную гордость таджиков, особенно молодого поколения.

ПУБЛИКАЦИЯ ОСНОВНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

**Научные статьи, опубликованные в рецензируемых
журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Республики Таджикистан:**

[1-А] Раҳимзода, Қ.Н. Инъикоси таърихи ҷаҳон дар осори муаррихони асрҳои XI-XII тоҷик / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – № 7 – С.130-133.

[2-А] Раҳимзода, Қ.Н. Осори илми Умари Хайём / Қ.Н. Раҳимзода. Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2020. – №5(88). – С.274-279.

[3-А] Раҳимзода, Қ.Н. Саҳми донишмандони тоҷик дар рушди астрономияи асрҳои XI-XII / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – № 5. – С.60-69.

[4-А] Раҳимзода, Қ.Н. Давраи таҳаввулот дар таърихи фалсафаи тоҷик / Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С. 263-268.

[5-А] Расулиён, Қ.Р., Раҳимзода Қ.Н. Густариши доираи забон ва адаби форс-тоҷик дар асрҳои XI-XII / Қ.Р. Расулиён, Қ.Н. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – №5. – С.44-54.

[6-А] Раҳимзода, Қ.Н., Расулиён, Қ.Р., Шамсудинов, Ф.М. Нақши Умари Хайём дар рушди илми математика / Қ.Н. Раҳимзода, Қ.Р. Расулиён, Ф.М. Шамсудинов // Паёми Донишгоҳи давлатии

Бохтар ба номи Носири Хусрав, Бохтар, 2022- - № 2/4 (105). – С.112-116.

Статьи, опубликованные в других изданиях:

[7-А] Самадов, С., Раҳимзода, Қ.Н. Рушди тичорат ва косибӣ дар шаҳрҳои Осӣи Марказӣ дар асрҳои миёна / С. Самадов, Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – №1. – С. 186-192.

[8-А] Раҳимзода, Қ.Н. Аз ҳаёт ва фаъолияти илмию адабии олимони мутафакирони тоҷик дар асрҳои XI-XIII / Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 2. – С. 139-143.

[9-А] Раҳимзода, Қ.Н., Муродов, А. Ташаккули тибби тоҷик дар асрҳои миёна ва нақши барҷастаи Абуалӣ ибни Сино дар он / Қ.Н. Раҳимзода, А. Муродов // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. № 3 – С. 146-152.

[10-А] Расулиён, Қ., Раҳимзода, Қ.Н. Ибни Надим ва «Фехрист»-и ӯ / Қ. Расулиён, Қ.Н. Раҳимзода // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ (мачаллаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 3. –С. 164-171.

[11-А] Раҳимзода, Қ.Н. Вазъи таърихнигории тоҷикон аз сукути Сомониёт то ҳамлаи муғул / Қ.Н. Раҳимзода // Мақолоти таърихӣ (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ). – Душанбе: Шохин, 2022. – С. 120-135.

[12-А] Раҳимзода, Қ.Н. Саҳми донишмандони тоҷик дар пешрафти илми тибби асрҳои XI-XII / Қ.Н. Раҳимзода // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами улуми фалсафӣ дар Тоҷикистони муосир» . – Душанбе, 2022. – С. 192-200.

АННОТАТСИЯ

ба автореферати диссертатсияи Раҳимзода Қурбоналӣ Назар дар мавзуи «Ҳаёти илмӣи халқи тоҷик дар асрҳои XI-XII «барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзоди илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07.00.10- таърихи илм ва техника (илмҳои таърих).

Калидвожаҳо: халқи тоҷик, асрҳои XI-XII , илм, илмҳои табиатшиносӣ, илмҳои ҷамъиятшиносӣ, мутафаккир, расадхона, риёзиёт, нучум, мунаҷҷим, таърих, фалсафа, тасаввуф, тиб, илмҳои исломӣ, китоб, мадраса, низомияҳо.

Дар автореферат муҳимияти илмӣ-назариявӣ ва амалии мавзуи таҳқиқот, мақсад ва вазифаҳои он, дараҷаи омӯзиш, мавҷудияти сарчашмаҳо, назария ва усулҳои истифодашуда ва натиҷаҳои асосии ба дастмада зикр шудаанд. Дар он мундариҷаи асосиро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додани вазъи ҳаёти илмӣи халқи тоҷик дар асрҳои XI-XII , яъне аз давраи пас аз сукути давлати мутамаркази Сомониён то ҳамлаи муғулҳо ба сарзамини тоҷикон ташкил медиҳад. Меҳвари асосии таҳқиқот вазъи илмҳои табиатшиносӣ ва ҷамъиятшиносӣ, саҳми донишмандони тоҷик дар рушди тақомули риштаҳои гуногуни илм, кашфиёту навоариҳои онҳо, нақши олимони энциклопедисти тоҷик дар рушди илмҳои асримиёнагии ҷаҳон, таъсири онҳо ба улум ва олимони асримиёнагии Аврупо қарор гирифтааст.

Пажӯҳиш дар заминаи таълифоти ҳуди донишмандони давраи мавриди таҳқиқ, ҳамчунин таҳлилу баррасии осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ, китобҳо, монографияҳо, диссертатсияҳо, мақолаҳо ва маҷмӯаҳо, ки ба ҳаёт ва фаъолияти илмӣи донишмандони тоҷик, ки дар асрҳои XI-XII зиндагӣ эҷод намудаанд, амалӣ гардидааст. Муаллиф дар таълифи диссертатсия ба осори мондагори донишмандони ҳамадони (энциклопедисти) тоҷик аз қабили Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрави Кубодиёнӣ , Умари Хайём ва дигарон тавачҷуҳи хос зоҳир намуда, дар асоси таҳқиқу таҳлили осори мондагори доир ба илмҳои гуногун таълифнамудаи онҳо, ки ҳар кадом як гоми бузурге дар рушди улуми асримиёнагии ҷаҳон маҳсуб меёбанд, диққати маҳсус дода аст.

Дар ҳулосаи диссертатсия ҳар як банди мавзуи мавриди таҳқиқ натиҷагирӣ карда шуда, тавсияҳо ҷиҳати истифодаи амалии натиҷаҳои ба дастмада пешниҳод гардидаанд.

АННОТАЦИЯ

на автореферат диссертации Рахимзода Курбонали Назара на тему «**Научная жизнь таджикского народа в XI-XII веках**» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.10 – история науки и техники (исторические науки) .

Ключевые слова: таджикский народ, XI-XII века, наука, естественные науки, общественные науки, мыслитель, обсерватория, математика, нумерология, астрология, история, философия, суфизм, медицина, исламские науки, книги, медресе, военные

В автореферате рассматривается актуальность, научно-теоретическая и практическая значимость темы исследования, цель и задачи, степень изученности, доступность источников, методы исследования, основные полученные результаты. Основное содержание диссертации состоит в рассмотрении и анализе состояния научной жизни таджикского народа в XI- XII вв., то есть от периода после падения централизованного государства Саманидов до нашествия монголов на территории таджиков. Основной стержень исследования является состояние естественных и общественных наук, вклад таджикских ученых в развитие и совершенствование различных отраслей науки, их открытия и инновации, роль таджикских ученых-энциклопедистов в развитии средневековых мировых наук, их влияние на средневековую европейскую науку и ученых.

Исследование проводилось на основе трудов ученых исследуемого периода, а также анализа и обзора трудов отечественных и зарубежных исследователей, книг, монографий, диссертаций, статей и сборников, связанных с жизнью и наукой, деятельность таджикских ученых, живших и творивших в XI-XII вв. Автором при написании диссертации было проявлено особое внимание на труды известных таджикских ученых (энциклопедистов), таких как: Абу Райхан Беруни, Абуали ибн Сино. Носир Хусрава, Омар Хайям и др., основываясь на исследовании и анализе их трудов. Особое внимание уделено написанным ими различным наукам, каждая из которых считается большим шагом в развитии средневековой мировой науки.

В заключение диссертации делаются выводы по каждому пункту исследуемой темы, и даются рекомендации по практическому использованию полученных результатов.

ANNOTATION

on the abstract of the dissertation of Rakhimzoda Kurbonali Nazar on the theme of "Scientific life of the Tajik people in the XI-XII centuries" for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.10 - history of science and technology (historical sciences).

Key words: Tajik people, XI-XII centuries, science, natural sciences, social sciences, thinker, observatory, mathematics, numerology, astrology, history, philosophy, Sufism, medicine, Islamic sciences, books, madrasas, military.

There is considered the relevance, scientific, theoretical and practical significance of the research topic, the purpose and objectives, the degree of knowledge, the availability of sources, research methods, and the main results obtained in the given abstract. The main content of the dissertation consists of reviewing and analyzing the state of the scientific life of the Tajik people in the XIth-XIIth centuries, that is, from the period after the fall of the centralized state of the Samanids to the invasion of the Mongols on the territory of the Tajiks. The main core of the research is the state of natural and social sciences, the contribution of Tajik scientists to the development and improvement of various branches of science, their discoveries and innovations, the role of Tajik encyclopedic scientists in the development of medieval world sciences, their influence on medieval European science and scientists.

The study was conducted on the basis of the works of scientists of the period under study, as well as an analysis and review of the works of domestic and foreign researchers, books, monographs, dissertations, articles and collections related to life and science, the activities of Tajik scientists who lived and worked in the XI-XII centuries. During writing the dissertation, the author paid special attention to the works of famous Tajik scientists (encyclopedists), such as Abu Raykhan Beruni, Abuali ibn Sino, Nosiri Khusrav, Omar Khayyam and others, based on the study and analysis of their works. Particular attention is paid to the various sciences written by them, each of which is considered a big step in the development of medieval world science.

In the conclusion of the dissertation, each item of the subject under investigation has concluded, and recommendations for the practical use of the obtained results have been presented.

